

บทที่ 2

ความเป็นมา สภาพสังคมและวัฒนธรรม

ในการศึกษาวิจัยอุปถัมภ์ : ภาพสะท้อนสังคมและวัฒนธรรมไทย-ลาว ในเขตอีสานตอนกลาง ผู้วิจัยเห็นว่าการจะศึกษาข้อมูลทางด้านศิลปกรรมของท้องถิ่น สิ่งที่จะขาดไม่ได้คือ การศึกษาในส่วนของภูมิหลังที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นทางด้านสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการของชุมชน ตลอดจนสภาพสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งจะเป็นข้อมูลที่ให้ประโยชน์ต่อการศึกษาอุปถัมภ์ในด้านต่าง ๆ ต่อไป

สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ภาคอีสาน

1. ลักษณะทางกายภาพ

ทิศเหนือ ติดต่อกับประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ดินแดนที่อยู่เหนือสุดของภาค คือแม่น้ำโขง อำเภอบึงกาฬ จังหวัดบึงกาฬ

ทิศใต้ ติดต่อกับราชอาณาจักรกัมพูชาประชาธิปไตย ดินแดนที่อยู่ใต้สุดของภาค คือเทือกเขาพนมดงรัก อำเภอศรีนครินทร์ จังหวัดนครราชสีมา

ทิศตะวันออก ติดต่อกับประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ดินแดนที่อยู่ตะวันออกสุดของภาค คือ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี

ทิศตะวันตก ติดต่อกับภาคกลาง ดินแดนที่อยู่ตะวันตกสุดของภาค คือ เทือกเขาเพชรบูรณ์ อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือ ภาคอีสาน มีเนื้อที่ทั้งหมด 168,855.3 ตารางกิโลเมตร ประกอบด้วยพื้นที่ 20 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดกาฬสินธุ์ ขอนแก่น นครพนม นครราชสีมา หนองคาย บัรรัมย์ มหาสารคาม ยโสธร ร้อยเอ็ด เลย ศรีสะเกษ สกลนคร สุรินทร์ อุตรดิตถ์ อุบลราชธานี ชัยภูมิ หนองบัวลำภู อำนาจเจริญ มุกดาหาร และจังหวัดบึงกาฬ เป็นภาคที่มีขนาดใหญ่ที่สุดของประเทศ

2. ลักษณะภูมิประเทศและธรณีสัณฐานวิทยา

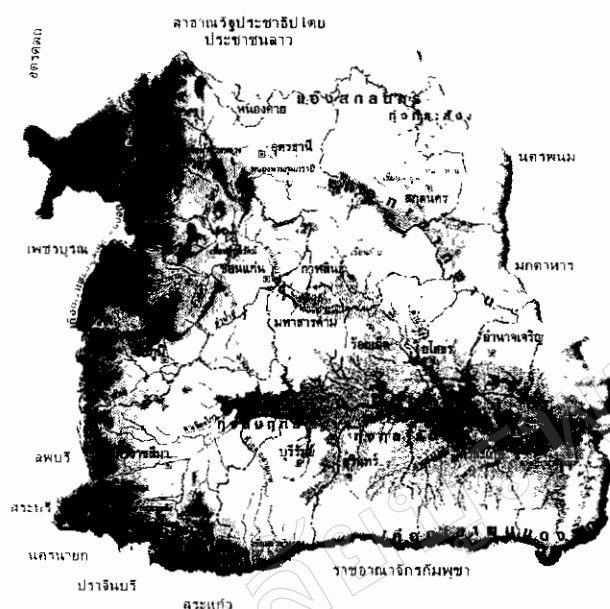
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลักษณะแยกตัวออกจากภาคเหนือและภาคกลางอย่างเด่นชัด ทั้งนี้เพราะการยกตัวของแผ่นดินสองด้าน คือ ด้านตะวันตกและด้านใต้ ทำให้ภูมิประเทศลาดเอียงไปทางตะวันออก การยกตัวของแผ่นดินด้านตะวันตก ทำให้เกิดขอบสูงชันตามแนว

เทือกเขาเพชรบูรณ์ ต่อมายังแนวเทือกเขาดงพญาเย็น โดยหันด้านชันไปทางบริเวณที่ราบภาคกลาง ส่วนภูมิประเทศด้านใต้ตามแนวเทือกเขาสันกำแพง และเทือกเขาพนมดงรัก แผ่นดินยกตัวสูงขึ้นเช่นเดียวกับด้านตะวันตกโดยที่หันด้านชันไปทางราชอาณาจักรกัมพูชาคล้าย ๆ กับพื้นที่เอียงไปทางเหนือ บริเวณตอนกลางของภาค มีลักษณะเป็นแอ่งคล้ายกระทะทางลุ่มน้ำชีและแม่น้ำมูล

โครงสร้างของแผ่นดินในบริเวณแอ่งโคราช ประกอบด้วยหินทราย มีลักษณะเป็นแอ่งรูปก้นกระทะ พื้นแผ่นดินเป็นลอนลาด (Undulating plain) บริเวณตอนกลางค่อนข้างไปทางเหนือ มีเทือกเขาภูพาน เป็นเทือกเขาเดี่ยว ๆ และเป็นรูปโค้งพระจันทร์เสี้ยว จากบริเวณใกล้ปากแม่น้ำมูลทางใต้ขึ้นไปทางเหนือมีลักษณะเป็นแอ่งแผ่นดิน 2 แอ่งคือ (ฉัตรชา ก. บัวเกษร, 2550, หน้า 50-51)

1 แอ่งโคราช คือบริเวณลุ่มแม่น้ำชี และน้ำมูล มีพื้นที่ 3 ใน 4 ของภาคอีสานทั้งหมด นับตั้งแต่ตอนใต้ของเทือกเขาภูพานลงมาจดเทือกเขาสูงตอนใต้ (พนมดงรักกับสันกำแพง) และทางทิศตะวันตกไปจดเทือกเขาเพชรบูรณ์และดงพญาเย็น (สันแบ่งเขตกับภาคกลาง) พื้นที่ที่เป็นที่ราบกว้างใหญ่ลาดเทลงสู่ตอนกลางเป็นแอ่งกระทะ เรียกว่า หุบกลาร้องไห้ ในฤดูฝนน้ำจะท่วมขังขอบทางด้านทิศใต้จะเอียงลาดไปทางทิศเหนือ พื้นที่ราบส่วนใหญ่ บางส่วนมีลักษณะเป็นเนินลาวาภูเขาไฟเกิดจากการเย็นตัวของภูเขาไฟ เช่น เขาพนมรุ้ง ภูอังคาร และเขากระโดง ในจังหวัดบุรีรัมย์

2. แอ่งสกลนคร คือบริเวณตอนเหนือของเทือกเขาภูพานจดแม่น้ำโขงได้แก่บริเวณจังหวัดอุดรธานี หนองคาย สกลนคร นครพนม และมุกดาหาร ลักษณะพื้นที่โดยทั่วไปเป็นพื้นที่ราบตามลุ่มน้ำโขง และส่วนน้อยเป็นที่ลาดชายขอบเทือกเขาภูพาน มีหนองน้ำขนาดใหญ่ เช่น หนองหาน (ธวัช ปุณโณทก, 2532, หน้า 11-14)

ภาพที่ 2-1 ลักษณะภูมิประเทศภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

3. ลักษณะภูมิอากาศ

3.1 ประเภทภูมิอากาศ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีภูมิอากาศแบบทุ่งหญ้าเขตร้อน (Tropical savanna climate: Aw) เป็นลักษณะอากาศร้อนชื้นสลับร้อนแห้งแล้ง

3.2 อุณหภูมิ

ฤดูร้อน อากาศร้อนจัด อุณหภูมิสูงสุด 43.9 องศาเซลเซียส ที่จังหวัดอุดรธานี ฤดูหนาวอากาศเย็นจัด อุณหภูมิต่ำสุด 1.0 องศาเซลเซียส ที่จังหวัดเลย ทั้งนี้เพราะเป็นลักษณะอากาศแบบภาคพื้นทวีป

3.3 ฤดูกาล

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมี 3 ฤดู คือ ฤดูฝน ฤดูหนาวและฤดูร้อน

3.3.1 ฤดูฝน เริ่มประมาณปลายเดือนพฤษภาคม หรือต้นเดือนมิถุนายนและไปสิ้นสุดในเดือนตุลาคม ฝนที่ได้รับส่วนใหญ่เป็นฝนที่มากับลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ และพายุดีเปรสชัน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมักเกิดปัญหาฝนทิ้งช่วง โดยเฉพาะในปีที่ฝนเริ่มตกเร็ว ฝนอาจหยุดไประยะหนึ่งซึ่งทำให้พืชผลเสียหาย

3.3.2 ฤดูหนาว เริ่มประมาณกลางเดือนตุลาคมถึงกลางเดือนกุมภาพันธ์ เดือนตุลาคมเป็นระยะที่เปลี่ยนจากฤดูฝนมาเป็นฤดูหนาว มวลอากาศเย็นหรือความกดอากาศสูงจากประเทศจีนเริ่มแผ่ลงมาปกคลุม ซึ่งได้นำความเย็นและแห้งแล้งมาสู่พื้นที่ส่วนใหญ่ของภาค ทำให้อุณหภูมิค่อย ๆ ลดลง จังหวัดทางตอนเหนือของภาค จะได้รับอิทธิพลจากมวลอากาศเย็น หรือลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือมากที่สุด จึงมีอุณหภูมิต่ำกว่าจังหวัดทางตอนกลาง และตอนใต้ของภาค โดยจังหวัดเลย เป็นจังหวัดที่มีอุณหภูมิต่ำที่สุดของภาคและของประเทศ

3.3.3 ฤดูร้อน เริ่มตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนพฤษภาคม ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มได้รับลมตะวันออกเฉียงใต้จากทางทะเลจีนใต้แล้วาวไทย แต่เนื่องจากภูมิภาคนี้อยู่ห่างไกลทะเลทำให้มีอุณหภูมิสูงและแห้งแล้ง (อัญชา ก.บัวเกษร, 2550, หน้า 54-56)

4. ทรัพยากรธรรมชาติ

4.1 ทรัพยากรน้ำ

ลักษณะทางอุทกวิทยาของภูมิภาคอีสาน สัมพันธ์กับแม่น้ำโขง เนื่องจากระบบการระบายน้ำออกจากพื้นที่ เป็นลำห้วยและแม่น้ำที่สัมพันธ์กับแม่น้ำสาขาของแม่น้ำโขง จากกลุ่มแม่น้ำภายในไหลลงสู่แม่น้ำโขง มีแม่น้ำมูลเป็นสาขาสำคัญที่สุด และมีแม่น้ำชีเป็นสาขาสมทบของแม่น้ำมูล ส่วนทางตอนบนมีแม่น้ำสงครามเป็นสาขาที่สำคัญ พื้นที่ต้นน้ำของภาคอีสานมีอยู่ด้วยกัน 3 เขตคือ

1. เขตต้นน้ำของเทือกเขาด้านตะวันตก เป็นต้นกำเนิดสำคัญของแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี
2. เขตต้นน้ำของเทือกเขาทางด้านใต้ เป็นต้นกำเนิดของลำน้ำสาขาย่อยของแม่น้ำมูล
3. เทือกเขาภูพาน เป็นแหล่งต้นน้ำของทั้งแอ่งสกลนครทางตอนบนและแอ่งโคราชทางตอนล่าง โดยลำน้ำในแอ่งโคราชไหลลงสู่แม่น้ำชี ส่วนน้ำในตอนบนแอ่งสกลนครไหลลงสู่แม่น้ำสงครามและแม่น้ำโขงโดยตรง

แม่น้ำในภาคอีสาน

1. แม่น้ำโขง เป็นแม่น้ำนานาชาติที่มีความยาวถึง 4,590 กิโลเมตร นับเป็นอันดับ 10 ของโลก และมีปริมาณน้ำมากเป็นอันดับ 6 ของโลก ไหลผ่านดินแดนของประเทศต่าง ๆ เป็นเส้นกั้นพรมแดนตามธรรมชาติ ระหว่างจีน พม่า ไทย ลาว กัมพูชา และเวียดนาม แม่น้ำโขงแบ่ง

ออกเป็น 2 ตอน คือ แม่น้ำโขงตอนบนในเขตประเทศจีน พม่า และลาว และแม่น้ำโขงตอนล่างในเขตประเทศลาว ไทย กัมพูชา และเวียดนาม

นอกจากความสำคัญทางด้านภูมิศาสตร์ สังคม และเศรษฐกิจแล้ว แม่น้ำโขงยังมีความสำคัญต่อคุณค่าทางจิตใจของชุมชนตลอดทั้งสองฝั่งโขง เป็นบ่อเกิดอารยธรรมของคนหลายเชื้อชาติในแถบลุ่มน้ำแห่งนี้ แนวความคิด ปรัชญา โลกทัศน์ คติความเชื่อ ตลอดจนวัฒนธรรมประเพณีที่คล้ายคลึงกันสะท้อนออกมาในรูปการให้ความเคารพนับถือแม่น้ำ เช่น ความเชื่อในเรื่องของพญานาค และพิธีกรรมในการจับปลาบึก ที่คล้ายคลึงกันตั้งแต่สิบสองปันนา พม่า ล้านนา จนถึงไทย ลาว กัมพูชา และเวียดนาม

แม่น้ำสายสั้น ๆ ที่ไหลลงสู่ระบบแม่น้ำโขงโดยตรงซึ่งส่วนใหญ่อยู่ทางตอนบนของภาค ได้แก่

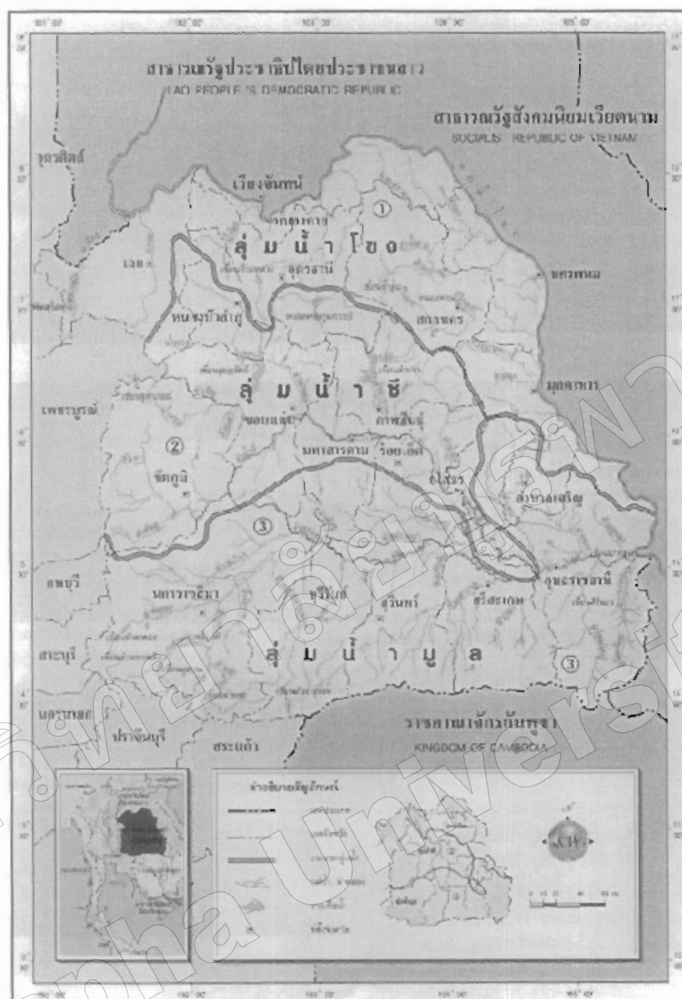
- แม่น้ำเลย มีต้นกำเนิดที่ภูกระดึง จังหวัดเลย ไหลลงแม่น้ำโขงที่ อำเภอปากชม
- แม่น้ำเหือง ซึ่งเป็นเส้นกันพรมแดน ไทย-ลาว ในเขตจังหวัดเลย
- ห้วยหลวง ในเขตจังหวัดอุดรธานีและหนองคาย
- แม่น้ำก่ำ ซึ่งมีต้นกำเนิดจากหนองหาน จังหวัดสกลนคร ไหลลงสู่แม่น้ำโขงที่ จังหวัด มุกดาหาร

2. แม่น้ำมูล เป็นสาขาที่สำคัญที่สุดของแม่น้ำโขง มีต้นกำเนิดอยู่ระหว่างเขาวงกับเขาละมั่งในเขตเทือกเขาสันกำแพงในเขตจังหวัดนครราชสีมา เป็นแม่น้ำที่มีความยาวมากที่สุดในเขตภาคนี้ คือ ยาว 641 กิโลเมตร มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ 70,100 ตารางกิโลเมตร วางตัวขนานกับแนวเขาพนมดงรัก แม่น้ำมูลเป็นแม่น้ำที่มีความลาดชันน้อยมาก คือตลอดระยะความยาวของแม่น้ำจะลดระดับลงเฉลี่ย 52 เมตร หรือ 16 เซนติเมตร ต่อระยะทาง 1 กิโลเมตรเท่านั้น ทำให้ที่ราบลุ่มในเขตแม่น้ำมูลถูกน้ำท่วมอยู่เป็นประจำทุกปี เนื่องจากไม่สามารถระบายน้ำออกได้ทันกับปริมาณความจุของน้ำ อีกทั้งบริเวณที่ลุ่มน้ำยังมีชั้นหินดินลูกรังอยู่ทำให้น้ำไม่สามารถซึมได้อีกด้วย สาขาของแม่น้ำมูลที่สำคัญ ได้แก่ ลำตะคอง ลำจักราช ลำแชะ ลำพระเพลิง ในเขตจังหวัดนครราชสีมา ลำปลายมาศในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ ลำชีและลำน้ำเสียวในจังหวัดสุรินทร์ ห้วยทับทัน ห้วยสำราญ ในเขตจังหวัดศรีสะเกษ ลำเซบก ลำเซบาย ลำโดมใหญ่ และลำโดมน้อยในเขตจังหวัดอุบลราชธานี รวมทั้งแม่น้ำที่ไหลลงสู่แม่น้ำมูลในเขตจังหวัดยโสธรด้วย แม่น้ำมูลไหลลงสู่แม่น้ำโขงในเขตอำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี

3. แม่น้ำชีเป็นแม่น้ำที่มีความยาวเป็นอันดับที่สองของภาค มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ 55,100 ตารางกิโลเมตร มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาเพชรบูรณ์ ซึ่งเป็นพื้นที่ค่อนข้างแห้งแล้ง ปริมาณของน้ำในแม่น้ำชีจึงมีไม่มากนัก ได้น้ำจากสาขาสำคัญทางเหนือเป็นส่วนใหญ่ คือ ลำน้ำพองกับลำน้ำปาว

ลำน้ำพองเป็นสาขาที่สำคัญที่สุดของแม่น้ำชี มีความยาว 275 กิโลเมตร มีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจสูง โดยเฉพาะหลังจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ ส่วนลำน้ำปาวนั้น แม่น้ำสาขาที่สำคัญเป็นอันดับสองของแม่น้ำชีมีความยาว 236 กิโลเมตร มีต้นน้ำอยู่บริเวณเทือกเขาภูพาน และหนองหานกุมภวาปี ส่วนสาขาสำคัญอื่น ๆ ของแม่น้ำชี ได้แก่ ลำน้ำพรมในเขตชัยภูมิ ลำน้ำยังในเขตกาฬสินธุ์

4. แม่น้ำสงคราม เป็นแม่น้ำที่มีความสำคัญที่สุดของภาคอีสานตอนบน มีต้นน้ำในเขตเทือกเขาภูพาน มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ 20,411 ตารางกิโลเมตร มีความยาว 420 กิโลเมตร ตลอดสองฝั่งของแม่น้ำ โดยเฉพาะในเขตสกลนครและนครพนม จะมีลักษณะเป็นทุ่งหญ้า และเป็นที่ราบน้ำท่วมถึงทันทีที่มีฝนตกและมีระดับน้ำสูงขึ้นกลายเป็นทะเลสาบเล็ก ๆ จำนวนมากเป็นแหล่งทำการประมงที่สำคัญมากที่สุดของภาคอีสาน ลำน้ำสาขาที่สำคัญ ได้แก่ ลำน้ำอูน ซึ่งมีกำเนิดอยู่บนเทือกเขาภูพาน ความยาวประมาณ 270 กิโลเมตร

ภาพที่ 2-2 แผนที่แสดงเขตลุ่มน้ำบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

4.2 ทรัพยากรป่าไม้

ป่าไม้ในภาคอีสานมีอยู่หลายประเภทปนกัน ขึ้นเป็นแนวต่อเนื่องกันไป มีไม้ชนิดต่าง ๆ ขึ้นสลับกันไปไม่แน่นอน มีลักษณะของการผสมผสาน ลักษณะสำคัญของดินในภาคนี้เป็นดินปนทราย จึงขาดความอุดมสมบูรณ์และไม่กักเก็บน้ำ มีอัตราการชะล้างพังทลายของดินสูง ทำให้ป่าที่ถูกทำลายไปไม่สามารถคืนสภาพดั้งเดิมได้ทันและกลายสภาพเป็นป่าเสื่อมโทรมกระจายอยู่ทั่วทั้งภาค ส่งผลต่อปัญหาเรื่องน้ำและระบบอุทกวิทยาเป็นอย่างมาก

ประเภทของป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบไปด้วย ป่าแดง ป่าทุ่ง ป่าเบญจพรรณ ป่าดิบชื้น ป่าดิบแล้ง ป่าดิบเขา และป่าสนเขา (ชลิต ชัยครุฑิต และคณะ, 2549, หน้า 24-31)

5. ประชากร

5.1 จำนวนประชากร

เนื่องจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นภาคที่มีพื้นที่กว้างใหญ่ที่สุดและมีจำนวนประชากรถึง 21,585,883 ล้านคน เป็นชาย 10,768,746 และเป็นหญิง 10,817,137 หรือประมาณ 1 ใน 3 ของประชากรทั้งหมดในประเทศ จังหวัดที่มีประชากรเกินหนึ่งล้านคนมีถึง 10 จังหวัด คือ จังหวัดขอนแก่น จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดสกลนคร จังหวัดสุรินทร์ จังหวัดอุดรธานี และจังหวัดอุบลราชธานี (ข้อมูล ณ วันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ. 2554, กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย)

5.2 กลุ่มชาติพันธุ์

ภูมิภาคอีสาน เป็นดินแดนที่มีอาณาเขตกว้างขวาง มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับประเทศในกลุ่มประชาคมลุ่มน้ำโขง ประชากรในภูมิภาคนี้มีวัฒนธรรมที่หลากหลาย โดยมีกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาวเป็นหลักและกลุ่มวัฒนธรรมย่อยที่แตกต่างตามสภาพท้องถิ่นตามเดิม กลุ่มชาติพันธุ์ในภูมิภาคนี้จำแนกตามตระกูลภาษาได้ 2 ตระกูล คือ กลุ่มไต-กะได ที่ประกอบด้วยกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ไทโคราช และกลุ่มออสโตรเอเชียติก สาขามอญ-เขมร ที่ประกอบด้วยกลุ่มเขมรถิ่นไทย กูย บวน

อีสานนอกจากการเป็นดินแดนอันกว้างขวาง ที่มีพัฒนาการทางสังคมอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่อดีต การเดินทางติดต่อระหว่างกลุ่มชนเผ่าต่าง ๆ ที่ทำให้อีสานไม่ใช่ดินแดนที่อยู่โดดเดี่ยวบนพื้นที่สูง ที่ราบบนผืนแผ่นดินใหญ่และแนวชายฝั่งทะเล เป็นองค์ประกอบที่ทำให้มีการติดต่อไปมาหาสู่กันอย่างกว้างขวาง กลุ่มชนไต-กะไดเป็นกลุ่มชนหลักในภูมิภาค ในขณะเดียวกันก็มีกลุ่มชนอื่น ๆ เช่น กลุ่มออสโตร-เอเชียติก สาขามอญ-เขมรกระจายอยู่ทั่วไปในภูมิภาคนี้ การผสมผสานทางวัฒนธรรมและพัฒนาการทางสังคมที่สั่งสมมาอย่างต่อเนื่อง ทำให้กลุ่มชนต่าง ๆ สร้างสรรค์อารยธรรมขึ้นมาอย่างมีเอกลักษณ์จนกลายเป็นวัฒนธรรมของภูมิภาค (ชลิต ชัยครรชิต, 2549, หน้า 58)

การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการของชุมชน

1. ชุมชนอีสานสมัยก่อนประวัติศาสตร์ (Prehistoric period)

การพบหลักฐานการดำรงชีวิตและการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์โบราณในภูมิภาคนี้ อยู่ในช่วง ระยะไม่เกิน 10,000 ปีที่ผ่านมา แต่จากสภาพแวดล้อมและลักษณะทางภูมิศาสตร์ ที่มี

เทือกเขาเพชรบูรณ์และดงพระยาเย็นเป็นแนวเขตด้านทิศตะวันตก เทือกเขาพนมดงรักเป็นแนวด้านทิศใต้และมีแม่น้ำโขงไหลกั้นทิศเหนือและทิศตะวันออกทำให้อีสานเสมือนอยู่ในกรอบสี่เหลี่ยมรวมทั้งการที่มีเทือกเขาภูพานตัดผ่านทำให้เกิดเป็นแอ่ง 2 แอ่ง คือ แอ่งสกลนคร ซึ่งมีลำน้ำสงคราม และแอ่งโคราชมีแม่น้ำมูล แม่น้ำชี เป็นแม่น้ำลำคัญ ซึ่งทั้งหมดไหลลงสู่แม่น้ำโขงเช่นเดียวกัน ประกอบกับสภาพแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์ในอดีต ภาคอีสานจึงเหมาะสมสำหรับการตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยและการสร้างบ้านแปลงเมืองมาโดยตลอด การมีทรัพยากรธรรมชาติทั้งแร่ธาตุ ป่าไม้ แหล่งน้ำ ฯลฯ ทำให้มีมนุษย์เข้ามาดำรงชีพและตั้งถิ่นฐาน รวมทั้งมีผลผลิตที่เป็นการผลิตในระดับอุตสาหกรรม เช่น การผลิตสารัตถ์ขึ้นใช้ในแถบลุ่มแม่น้ำสงคราม การผลิตโลหะเหล็ก และการผลิตเกลือในแถบลุ่มแม่น้ำชี แม่น้ำมูลตอนล่าง นอกจากนี้ยังมีการสะสมอาหารและแลกเปลี่ยนผลิตผลกันระหว่างชุมชน ตั้งแต่ขนาดเล็กจนกระทั่งเข้าสู่การเป็นสังคมเมืองขนาดใหญ่ในระยะต่อมา โดยมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติมาโดยตลอด

2. กลุ่มล่าสัตว์และเก็บเกี่ยวพืชผล (Hunting and food gathering groups)

กลุ่มสังคมล่าสัตว์และเก็บเกี่ยวพืชผล มักจะมีการเคลื่อนย้ายที่พักอาศัยอยู่ตลอดเวลา เพื่อหาแหล่งอาหารตามฤดูกาลและความสมบูรณ์ของแหล่งอาหารในภูมิภาคต่าง ๆ ความต้องการพื้นฐานของสังคมล่าสัตว์ซึ่งได้แก่ แหล่งน้ำ แหล่งอาหารและที่พัก ซึ่งเป็นผลทำให้ไม่สามารถพบหลักฐานการอยู่อาศัยที่ถาวรของกลุ่มล่าสัตว์ได้อย่างชัดเจน พบเพียงเครื่องมือกะเทาะ ที่มนุษย์ในยุคนี้ใช้เป็นเครื่องมือในการล่าสัตว์และหาของป่า กระจายอยู่ตามที่ต่าง ๆ ใกล้กับแหล่งน้ำ ถ้ำ และเพิงผา นอกจากนี้ยังพบหลักฐานศิลปะถ้ำหรือภาพเขียนบนผนังถ้ำกระจายอยู่ในหลายพื้นที่

2.1 หลักฐานกลุ่มล่าสัตว์และเก็บเกี่ยวพืชผล

2.1.1 ศิลปะถ้ำ

จากการศึกษาทางโบราณคดีมาจนถึงปัจจุบัน ได้พบศิลปะถ้ำในอีสานถึง 131 แหล่งใน 9 จังหวัด ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการกระจายตัวของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยที่ยังไม่มีตัวอักษรใช้ ซึ่งเราอาจจะศึกษาสื่อความหมาย อธิบายความเชื่อทางศาสนา ขนบประเพณี และแนวทางในการปฏิบัติร่วมกันทางสัญลักษณ์ที่ภาพปรากฏอยู่ตามหน้าผาและเพิงผาได้ภาพที่ปรากฏส่วนมากเป็นภาพเขียนแบบธรรมชาติ ได้แก่ ภาพคน ลสัตว์ ภาพมือและเท้า วัตถุสิ่งของ เช่น มีด ลูกศร รวมทั้งภาพเกี่ยวกับสังคมเกษตรกรรม เช่น ภาพคนไถดินข้าว การล่าสัตว์ เป็นต้น ภาพเหล่านี้มีเทคนิคในการทำ 2 วิธี คือ การลงสี ซึ่งนักโบราณคดีสันนิษฐานว่าน่าจะใช้ดินเทศ คือ ดิน

ที่เกิดจากการสลายตัวของแร่เหล็กมีสีแดงนำมาบดเป็นผงผสมกับของเหลวบางชนิด เช่น เลือด น้ำผึ้ง ไข่ขาว น้ำคั้นจากพืชบางชนิด ไซสัตรี เป็นต้น เทคนิคอีกประการหนึ่งคือการทำรูปรอยลงในหิน ด้วยการฝน จาร ขูดสีและแกะตอกลงบนเนื้อหิน

ศิลปะถ้ำในภาคอีสานสามารถแบ่งได้ตามสภาพภูมิศาสตร์ของอีสานเป็น 3 พื้นที่ใหญ่ ๆ คือ

- 1 พื้นที่ตามเทือกเขาเพชรบูรณ์ ได้แก่ ศิลปะถ้ำกลุ่มบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี กลุ่มภูเก้า จังหวัดหนองบัวลำภู จังหวัดขอนแก่น กลุ่มภูกระดึง จังหวัดเลย เป็นต้น
- 2 พื้นที่ตามแนวเทือกเขาภูพานใหญ่สกลนคร ได้แก่ กลุ่มภูพาน จังหวัดสกลนคร กลุ่มผาแต้ม จังหวัดอุบลราชธานี และกลุ่มมุกดาหาร
- 3 พื้นที่ภาคตะวันตกเฉียงใต้หรืออีสานล่าง ได้แก่ เขาจันทร์งาม จังหวัดนครราชสีมา

ภาพเขียนสีในภาคอีสานสันนิษฐานตามเรื่องราวที่ปรากฏและเทคนิคการสร้างน่าจะอยู่ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นสังคมล่าสัตว์และสังคมเกษตรกรรมกล่าวคือน่าจะมีอายุ 5,000- 6,000 ปี จนถึงราว 2,000-3,000 ปีมาแล้ว นอกจากนี้ตามแหล่งที่พบดังกล่าวแสดงให้เห็นว่ามนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในกลุ่มสังคมล่าสัตว์ และเก็บเกี่ยวพืชผลมีการเคลื่อนย้ายหลักแหล่ง ตามแนวพื้นที่สูง

2.1.2 เครื่องมือหิน

หลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญของกลุ่มสังคม ล่าสัตว์และเก็บเกี่ยวพืชผล ได้แก่ เครื่องมือหินกะเทาะที่ทำจากหินกรวดแม่น้ำ สำหรับในภาคอีสานมีการพบเครื่องมือ หินกะเทาะในพื้นที่บริเวณริมแม่น้ำโขง ในเขตอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย และเขตอำเภอดอนตาล จังหวัดมุกดาหาร จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่อำเภอเชียงคาน พบเครื่องมือหินกะเทาะ ซึ่งทำจากหินแอนดิไซด์คล้ายกับเครื่องมือหินแบบวัฒนธรรมฮัวบีเนียนและคล้ายคลึงกับเครื่องมือหินที่พบในเขตภาคเหนือของประเทศไทย นอกจากนี้ยังมีการสำรวจพบเครื่องมือหินกะเทาะในพื้นที่ราบเชิงเขาตามแนวเทือกเขาเพชรบูรณ์และเทือกเขาภูพานคำ

2.2 ชุมชนหมู่บ้านเกษตรกรรม (Village farming communities)

สังคมเกษตรกรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ผู้คนดำรงชีพด้วยการเพาะปลูกข้าว และติดต่อแลกเปลี่ยนผลิตผลกับสังคมภายนอก นอกจากนี้ยังมีการผลิตงานหัตถกรรมต่าง ๆ เช่น การทำเครื่องปั้นดินเผา การทอผ้า และการทำเครื่องมือ เครื่องใช้จากโลหะ มีการตั้งถิ่นฐาน

บ้านเรือนอยู่เป็นกลุ่มอย่างถาวร พบหลักฐานการตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่ทั่วไปทั้งในบริเวณแอ่งสกลนครและแอ่งโคราช ชุมชนอยู่กันอย่างหนาแน่นในเขตต้นน้ำ มากกว่าบริเวณที่เป็นที่ราบน้ำท่วมถึงทางตอนล่าง ส่วนชุมชนในแอ่งโคราชมีอาศัยอยู่ทั้งในที่ราบลุ่มของลำน้ำและที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง โดยเฉพาะที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงของลุ่มน้ำมูลและน้ำชี

ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนเกษตรกรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของอีสานแบ่งออกได้เป็น 4 กลุ่ม โดยพิจารณาตามสภาพภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน รูปแบบทางวัฒนธรรม ลักษณะการทำภาชนะดินเผา ตลอดจนประเพณีการฝังศพ ได้แก่ กลุ่มชุมชนแม่น้ำสงครามตอนบนหรือกลุ่มวัฒนธรรมบ้านเชียง กลุ่มชุมชนแม่น้ำชีตอนบน กลุ่มชุมชนแม่น้ำชีตอนล่างและแม่น้ำมูลตอนล่างหรือกลุ่มทุ่งกุลาร้องไห้ และกลุ่มชุมชนแม่น้ำมูลตอนบนหรือกลุ่มพิมายหรือกลุ่มทุ่งสัมฤทธิ์

2.2.1 กลุ่มวัฒนธรรมบ้านเชียง

เป็นชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบริเวณแม่น้ำสงครามและลำห้วยสาขา ซึ่งมีลำน้ำหลัก 3 สาย ไหลลงสู่แม่น้ำโขง คือ แม่น้ำสงคราม ห้วยหลวง และลำน้ำสวย ชุมชนได้กระจายตัวอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มของลำน้ำในบริเวณแอ่งสกลนครมากถึง 127 แห่ง ที่สำคัญ ได้แก่ บ้านอ้อมแก้ว บ้านธาตุ บ้านดอง โนนขี้กิ้ง บ้านนาดี โนนเก่าน้อย บ้านสงวย บ้านเมืองพริก บ้านผักตบ บ้านโนนนาสร้าง บ้านสร้างคูและบ้านเชียง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขุดค้นที่บ้านเชียง ทำให้เข้าใจถึงพัฒนาการของชุมชนในกลุ่มวัฒนธรรมนี้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะรูปแบบเฉพาะของภาชนะลายเขียน สีที่เป็นเอกลักษณ์และพัฒนาการด้านโลหะกรรมวิทยาของชุมชน โดยมีการใช้เทคโนโลยีการทำสำริด เมื่อ 3,600-3,000 ปีมาแล้ว รวมทั้งรู้จักการถลุงเหล็กมาทำเป็นเครื่องมือใช้ จากการศึกษาพบว่ากลุ่มวัฒนธรรมบ้านเชียงเป็นชุมชนเกษตรกรรมเพาะปลูกข้าวในที่ลุ่มน้ำซึ่งมีสภาพแวดล้อมในอดีตเป็นป่าเต็งรัง มีลำห้วยใกล้ ๆ มีการล่าสัตว์ เก่ง กวาง หมูป่า วัวป่า บริโภคสัตว์น้ำ มีการนำโลหะ เหล็กและสำริดมาใช้ รวมทั้งมีประเพณีการฝังศพ ในลักษณะนอนหงายเหยียดยาว กลุ่มชุมชนที่อยู่ในบริเวณนี้หลายแห่งได้มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องเป็นบ้านเมือง และเข้าสู่สมัยวัฒนธรรมคือ วัฒนธรรมทวารวดี วัฒนธรรมเขมรโบราณ และวัฒนธรรมล้านช้างในเวลาต่อมา

2.2.2 กลุ่มแม่น้ำชีตอนบน

ชุมชนกลุ่มนี้กระจายตัวอยู่ตามที่ราบลุ่มบันไดขั้นต่ำ ทางตอนบนของแม่น้ำชี และแอ่งโคราช โดยเฉพาะบริเวณลุ่มห้วยทรายขาว ลำน้ำพอง ลำน้ำพรม ลำน้ำเซิน และแม่น้ำชี จากแนวเทือกเขาเพชรบูรณ์ทางตะวันตกไกลมาถึงทางตะวันออกของพื้นที่การ ตั้งถิ่นฐานของ ชุมชน กระจายอยู่ตามพื้นที่ทั้ง 3 ระดับ คือบริเวณที่ราบเชิงเขา ที่ราบลุ่ม และพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วม ถึง แหล่งโบราณคดีที่สำคัญได้แก่ บ้านโนนนกทา จังหวัดขอนแก่น จากการขุด ค้นพบว่าเป็นชุมชน เกษตรกรรม มีการเพาะปลูกข้าว สลัดสัตว์ รวมทั้งมีการเลี้ยงสัตว์ เช่น หมู วัว และสุนัข มีการใช้ ภาชนะดินเผาลายเชือกทาบ และได้พบร่องรอยการผลิตโลหะสำริด จากการกำหนดอายุของชุมชน โนนนกทาโดยวิธีคาร์บอน 14 โดยใช้ตัวอย่างถ่านพบว่ามีอายุกว่า 3,000 ปี มาแล้ว นอกจากนี้การ ขุดค้นที่บ้านโนนเมือง จังหวัดขอนแก่น พบว่าเป็นชุมชนเกษตรกรรม มีการเพาะปลูกข้าวและหา ของป่า รู้จักทำเครื่องมือเครื่องใช้จากสำริด และยังพบว่าชุมชนกลุ่มนี้มีการ ติดต่อกับสังคม ภายนอก โดยพบเศษวัสดุจากทะเล เช่น ลูกปัดจากหอยมือเสือและหอยเบี้ย ผลจากการหาอายุ ทางวิทยาศาสตร์พบว่ามีอายุประมาณ 2,500-1,500 ปีมาแล้ว

2.2 3 กลุ่มแม่น้ำชีตอนล่างและแม่น้ำมูลตอนล่าง

ชุมชนกลุ่มนี้ตั้งถิ่นฐานอยู่ตามที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง และขยายตัวตามพื้นที่ราบ ลุ่มในเขตจังหวัดมหาสารคาม บุรีรัมย์ ร้อยเอ็ด สุรินทร์ ยโสธร ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี โดยเฉพาะพื้นที่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จากการสำรวจโดยภาควิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัย ศิลปากรพบว่า ชุมชนโบราณกระจายอยู่ตามเขตลุ่มแม่น้ำชี ตอนล่างลุ่มแม่น้ำมูล และลำห้วย สาขา เช่น ลำน้ำเสียว ลำน้ำเตา ลำพังฉลุ ลำพลับพลา ลำเซบาย และลำเซบก ตามเขตลุ่มน้ำ เหล่านี้มีชุมชนโบราณประมาณ 190 แห่ง มีการพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะพบร่องรอย ของการถลุงเหล็กกว่า 30 แห่ง และร่องรอยการผลิตเกลืออีกหลายแห่ง

แหล่งโบราณคดีที่มีการขุดค้น เช่น ที่โนนยาง บ้านเขาไค้ง อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ พบว่าการตั้งถิ่นฐานและร่องรอยของกิจกรรมในช่วงระยะแรกประมาณ 2,500 ปี มาแล้ว ลักษณะเฉพาะคือการทำภาชนะดินเผาเนื้อดินสีขาว ซึ่งนักโบราณคดีบางท่านเรียกว่า ภาชนะดินเผาแบบร้อยเอ็ด และบางท่านเรียกว่า แบบทุ่งกุลาร้องไห้ พบร่องรอยการฝังศพครั้งที่ สองโดยทั่วไปในเขตลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่างและชุมชนพื้นเมืองแถบชายฝั่งทะเล จากการสำรวจพบ ร่องรอยการถลุงเหล็กอย่างเป็นอุตสาหกรรมเพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อประมาณ 2,200 ปีมาแล้ว ที่บริเวณบ้านดงพลองพบเตาถลุงเหล็กโบราณถึง 17 เตา

2.2.4 กลุ่มชุมชนลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน

ชุมชนกลุ่มนี้กระจายอยู่บริเวณต้นแม่น้ำมูลในเขต อำเภอพิมาย อำเภอสูงเนิน อำเภอโนนสูง ไปจนถึงอำเภอชุมพวงและบางส่วนของจังหวัดบุรีรัมย์ ส่วนใหญ่อยู่ในเขตลำห้วยสาขาแม่น้ำมูล เช่น ลำธารปราสาทและอื่น ๆ โดยเฉพาะบริเวณรอบตัวเมืองพิมาย ลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมคือการทำภาชนะดินเผาปากแตร รวมทั้งรูปแบบพิกายดำ ซึ่งอยู่ในช่วงสมัยหลังแหล่งโบราณคดีที่สำคัญ ได้แก่ บ้านสัมฤทธิ์ บ้านสันเทียะ บ้านด้าย บ้านโตนด บ้านปราสาท จังหวัดนครราชสีมา มีอายุประมาณ 2,500 ปีมาแล้ว เป็นชุมชนเกษตรกรรมมีการเพาะปลูกข้าว และอาศัยแหล่งอาหารจากทรัพยากรธรรมชาติ ต่อมา มีการถลุงเหล็กและผลิตเกลือ ทำให้มีการติดต่อเส้นทางแม่น้ำและลำห้วยหลายสาย จึงมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่น และมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องทำให้ชุมชนมีการขยายตัวออกไปกลายเป็นชุมชนหลัก และเป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยน

3. สมัยประวัติศาสตร์ (Historic period)

จากการศึกษาหลักฐานการตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการทางวัฒนธรรมในภูมิภาคนี้ พบว่า ก่อนที่จะเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ ได้มีการกระจายตัวของชุมชนโบราณอย่างกว้างขวางเกิดขึ้นในช่วงตั้งแต่ประมาณ 2,500-2,000 ปีมาแล้ว ในช่วงระยะนี้ปรากฏชุมชนที่มีการถลุงเหล็กในระดับอุตสาหกรรมเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณลุ่มแม่น้ำชี-มูลในแอ่งโคราช ชุมชนหลายแห่งเป็นชุมชนถลุงเหล็กโดยตรง ทั้งที่เป็นชุมชนที่มีคูน้ำ คันดินล้อมรอบและเป็นเนินดินที่ไม่มีคูน้ำคันดิน ผลจากการศึกษาชุมชนที่มีการถลุงเหล็กพบว่ามีการทำในระดับอุตสาหกรรม ตั้งแต่เมื่อประมาณ 2,200 ปีที่ผ่านมา การเรียนรู้เทคโนโลยีการถลุงแร่เหล็กตลอดจนการมีทรัพยากรเหล็ก ทำให้เกิดระบบชุมชนที่มีศูนย์กลางและมีพัฒนาการเป็นบ้านเมืองในระยะต่อมา

นอกจากนี้การผลิตเกลือในหลายพื้นที่ของภาคอีสาน รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยี การผลิตข้าวเป็นการเพาะปลูกข้าวในระบบนาลุ่มทำให้มีการสะสมอาหารและมีระบบการผลิตเฉพาะเพื่อการแลกเปลี่ยน ซึ่งเป็นปัจจัยต่อการพัฒนาเป็นสังคมเมืองอีกประการหนึ่งด้วย

ราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 อิทธิพลวัฒนธรรมจากกลุ่มภายนอกได้หลั่งไหลเข้ามาสู่ดินแดนแถบนี้ โดยกลุ่มหนึ่งเป็นกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดี อีกกลุ่มหนึ่งเป็นวัฒนธรรมเขมรโบราณ ซึ่งในขณะนั้นเรียกว่าอาณาจักรเจนละและเรื่อยมาจนถึงวัฒนธรรมเขมรโบราณสมัยพระนคร และวัฒนธรรมไทย-ลาวหรือวัฒนธรรมล้านช้างในสมัยต่อมา

หลักฐานทางวัฒนธรรม

3.1 วัฒนธรรมเจนละ (Chenla culture)

วัฒนธรรมอาณาจักรเจนละหรือวัฒนธรรมเขมรโบราณสมัยก่อนเมืองพระนคร อยู่ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 11-14 โดยนักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีเชื่อว่าอาณาจักรเจนละมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเศรษฐปุระหรือบริเวณวัดภู นครจำปาศักดิ์ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวในปัจจุบัน

ต่อมาภายหลังในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 13-14 อาณาจักรเจนละแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือเจนละบกและเจนละน้ำ เจนละบกอยู่ทางตอนเหนือในเขตประเทศลาว และภาคอีสานของไทยในปัจจุบัน ส่วนเจนละน้ำอยู่ทางตอนใต้มีอาณาเขตจรดทะเล นักวิชาการได้สันนิษฐานจากหลักฐานทางโบราณคดีว่าราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ศูนย์กลางของอาณาจักรเจนละบกอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำมูลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

หลักฐานทางโบราณคดี

1. จารึกดอนเมืองเตย คือหลักฐานที่สำคัญซึ่งใช้อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ข้อความกล่าวถึงกษัตริย์แห่งสกุลเสนะในสมัยเจนละ นักวิชาการสันนิษฐานว่าเมืองเตย ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร เป็นศูนย์กลางของกลุ่มเมืองในลุ่มน้ำเซบก เซบาย นอกจากจารึกแล้วยังพบว่า ชุมชนบ้านเมืองเตยมีคติความเชื่อในการปักเสมาแบบท้องถิ่นปะปนกับการนับถือลัทธิฮินดูและรับพุทธศาสนาสมัยทวารวดี นอกจากนี้ยังได้พบฐานอาคารสลักลวดลายดอกไม้ที่มีใช้ศิลปะทวารวดีและขอมสมัยเมืองพระนคร ลักษณะอิฐและขนาดอิฐก็แปลกแตกต่างออกไป ความเก่าแก่ของเมืองเตยสอดคล้องกับจารึกซึ่งกำหนดได้ว่าอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 13-14

2. จารึกอักษรปัลลวะ จารึกปากน้ำมูล 1 และจารึกปากน้ำมูล 2 ได้กล่าวถึงประวัติของพระเจ้าจิตรเสน จารึกวัดศรีเมืองแอม ในเขตจังหวัดขอนแก่น ได้กล่าวถึงพระเจ้าจิตรเสนว่าได้รับการอภิเษกเป็นพระเจ้ามเหศวรมัน พระองค์รับชนะคนพื้นเมืองและสถาปนาศิวลึงค์ไว้เป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ จากหลักฐานแสดงให้เห็นกลุ่มเมืองโบราณในบริเวณจังหวัดยโสธร อุบลราชธานี และใกล้เคียง อันเป็นศูนย์กลางหนึ่งของเจนละ

3. ทับหลังที่อำเภอพิบูลมังสาหาร เป็นทับหลังแบบสมโบร์ไพรกุก ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-13 พบในเขตอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี

3.2 วัฒนธรรมทวารวดี (Dvaravati culture)

หลักฐานวัฒนธรรมทวารวดี เชื่อกันว่ามีศูนย์กลางอยู่ที่ภาคกลางของประเทศไทย มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 และแพร่เข้าสู่ภาคอีสานกระจายทั่วไปถึงแอ่งสกลนคร และแอ่งโคราช ศิลปกรรมสมัยทวารวดีเป็นศิลปกรรมเนื่องด้วยพุทธศาสนาผสมกับวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวอีสานทำให้เกิดการสร้างเสมาหินตามเนินดิน เพื่อเป็นพุทธบูชาและกำหนดเขตพิธีกรรมทางพุทธศาสนาแพร่กระจายโดยทั่วไป ประมาณกันว่าในราวพุทธศตวรรษที่ 13 วัฒนธรรมทวารวดีนี้ได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นไปบริเวณภาคเหนือตอนล่างแถบเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ และสุโขทัย จากนั้นได้แพร่ขยายเข้าสู่บริเวณที่ราบสูงโคราช จนถึงราวต้นพุทธศตวรรษที่ 14 เขตใหญ่ ๆ คือ บริเวณตอนกลางของกลุ่มแม่น้ำมูล ได้แก่ เขตจังหวัดบุรีรัมย์ และจังหวัดนครราชสีมา และบริเวณลุ่มแม่น้ำชี ได้แก่ บริเวณเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น อุดรธานี กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด และ ยโสธร

หลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงถึงการแพร่กระจายของวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางที่สำคัญ ได้แก่ จารึกที่ใช้ภาษามอญเป็นหลัก เช่น จารึกภาษามอญปนเขมร พบที่จังหวัด นครราชสีมา ซึ่งได้รับการกำหนดอายุว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 จารึกภาษามอญซึ่งทาง โครงการโบราณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบที่ดอนแก้ว อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี และ จารึกภาษามอญหลักพระพิมพ์นาคูน พบจากการขุดแต่งโบราณสถานในเมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคูน จังหวัดมหาสารคาม

หลักฐานทางโบราณคดี

1. ธรรมจักรที่บ้านเสมา เมืองโบราณที่พบหลักฐานทางโบราณคดีทำให้สันนิษฐานว่าเป็นเมืองในสมัยทวารวดีที่ได้รับพุทธศาสนาที่ได้แพร่เข้ามาจากทางภาคกลางของประเทศไทยในระยะแรก ๆ เมืองเสมาในเขต อำเภอสูงเนิน ซึ่งเป็นเมืองโบราณในกลุ่มลุ่มแม่น้ำมูล ได้พบหลักฐานศาสนสถานพระนอนหินทรายเสมาหินอันเป็นศิลปกรรมสมัยทวารวดี

2 เมืองฟ้าแดดสงยาง เมืองโบราณทวารวดีในเขตลุ่มน้ำชีที่สำคัญคือ เมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ โดยพบโบราณสถานสมัยทวารวดี และเสมาหินจำหลักนูนต่ำ ภาพพระพุทธรูปเจ้าเสด็จสู่กรุงกบิลพัสดุ์ และภาพพระนางพิมพาพยาบาลพระเกศาเช็ดพระบาท (พิมพ์าพิราบ)

3. พระพิมพ์นาคนูน เมืองนาคนูนหรือนครจำปาศรี อำเภอนาคนูน จังหวัดมหาสารคาม พบพระพิมพ์ดินเผา ปรากฏจารึกด้านหลัง นอกจากนี้ยังพบหลักฐานสมัยทวารวดีอีกหลายพื้นที่ในเขตลุ่มน้ำมูลตอนบน และลุ่มน้ำชีตอนบน

3.3 วัฒนธรรมเขมรพระนคร (Khmer culture)

วัฒนธรรมเขมรโบราณรุ่งเรืองมากในภาคอีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15-18 ทำให้เกิดศาสนสถานในลัทธิพราหมณ์หลายแห่ง เช่น ปราสาทหินพิมาย ปราสาทหินพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ เป็นต้น อิทธิพลเหนือลุ่มแม่น้ำมูลนี้คงเริ่มตั้งแต่สมัยพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ 1 (พ.ศ. 1545-1592) เทียบจากหลักฐานที่ค้นพบจารึกที่บานประตูปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา และจารึกที่วัดสุปฏิหารามวิหาร จังหวัดอุบลราชธานี มีข้อความกล่าวถึงนามของพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ 1 และระบุปีศักราชไว้ว่า พุทธศักราช 1580 ขยายอิทธิพลไปถึงเขตลพบุรี การกระจายของวัฒนธรรมเขมรเป็นไปอย่างกว้างขวางในเขตลุ่มแม่น้ำมูล โดยเฉพาะภายหลังสมัยพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ 2 (พ.ศ. 1656-1693) อิทธิพลทางวัฒนธรรมได้แผ่ขยายไปยังจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิ และยังเข้าไปถึงเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ จนกระทั่งถึงพระเจ้าชัยวงษ์ที่ 7 (พ.ศ. 1724-1762) ซึ่งนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานได้ขยายอิทธิพลทางวัฒนธรรมพุทธศาสนา มหายาน และพราหมณ์เข้ามายังรัฐต่าง ๆ ที่อยู่ภายใต้การปกครองของพระองค์โดยการส่งรูปแทนพระองค์ รวมทั้งเครื่องไทยทานไปยังรัฐเหล่านั้นด้วยในรัฐเหล่านี้ปรากฏว่ากล่าวถึง “วิมายะ” ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ในปัจจุบัน

นอกจากโบราณวัตถุสถานที่ได้มีการค้นพบแล้วยังไม่พบร่องรอยคันดินที่มีลักษณะเป็นถนนโบราณเชื่อมระหว่างเมืองกับตัวเมืองอื่น หรือเชื่อมกับที่ตั้งชุมชนที่อยู่นอกเมือง แต่พบร่องรอยคันดินที่เป็นถนนที่ทำหน้าที่เป็นคันชักน้ำเข้าไปยังบริเวณที่ทำการเพาะปลูก หรืออ่างน้ำ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในสมัยนี้มีการทำนาแบบที่ลุ่มน้ำขัง นอกจากนี้ตามแหล่งชุมชนใหญ่และศาสนสถานที่สำคัญได้มีการขุด “บาราย” หรือสระน้ำขนาดใหญ่เพื่อเก็บน้ำสำหรับใช้อุปโภคบริโภค แสดงให้เห็นถึงความเจริญทางเทคโนโลยีว่ารู้จักวิธีการควบคุมการเก็บกักน้ำให้ดีขึ้นกว่าสมัยก่อน

หลักฐานทางโบราณคดี

1 ปราสาทหินพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทแห่งนี้เป็นเทวาลัยในศาสนาฮินดู ตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 15 จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 17 หรือ ต้นพุทธศตวรรษที่ 18 โดยสร้าง

เป็นเทวาลัยแห่งพระศิวะ ประดิษฐานรูปเคารพแทนองค์พระศิวะ และรูปเคารพเทพเจ้าวงศ์อื่น ๆ ในตำแหน่งที่แสดงให้เห็นว่าเป็นเทพชั้นรอง

2 ปราสาทหินพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เป็นพุทธสถานฝ่ายมหายานที่ตั้งอยู่กลางเมืองพิมาย หรือวิมายปุระซึ่งเป็นเมืองสำคัญที่อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอาณาจักรกัมพูชา ปรากฏชื่อเป็นหลักฐานในศิลาจารึกที่พบในประเทศกัมพูชาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 (จารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชที่เรียกว่า กัมพูระ) และในพุทธศตวรรษที่ 18 (ในจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เรียกว่าวิมายปุระ)

3 ปราสาทเขาพระวิหาร ตั้งอยู่บนเทือกเขาพนมดงรัก สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 มีโคปุระและบันไดศิลา เดินขึ้นไปยังศาสนสถานหลักกลาง ซึ่งสร้างเป็นเทวาลัยถวายพระอิศวร (ชลิต ชัยครุฑิต และคณะ, 2549, หน้า 42-54)

3.4 วัฒนธรรมไทย-ลาว

ศิลาจารึกอักษรขอมสมัยพระนครที่มีอายุหลังสุดได้แก่ ศิลาจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ. 1724-1762) พบ 5 หลัก ใจความเดียวกัน กล่าวถึงการสร้างอโรคยาศาล รักษาโรคราษฎร และพระเจ้าชัยวรมันได้แต่งตั้ง ครูโกลัซ (แพทย์) ประจำอโรคยาศาลนั้น ๆ พร้อมทั้งอุทิศทาสจำนวนมาก มีหน้าที่บดยา เกล็ดและหาพืช จารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นี้ พบกระจายอยู่ในแอ่งโคราช ได้แก่จารึกพิมาย (นม.17) นครราชสีมา จารึกด่านประคำ (บร.2) จังหวัดบุรีรัมย์ จารึกปราสาท (สร.4) และจารึกตาเมียนโตต (สร.1) จังหวัดสุรินทร์ จารึกภูบ้านหนองบัว (ชย.6) จังหวัดชัยภูมิ หลังจากสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แล้ว ไม่พบโบราณสถานแบบขอม และศิลาจารึกอีก ลักษณะดังกล่าวพบสันนิษฐานใน 2 ประเด็น คือ เมื่อสิ้นอำนาจขอมแล้ว หัวหน้าชุมชนในท้องถิ่น (เจ้าเมือง) ซึ่งไม่ได้นับถือลัทธิเทวราช จึงไม่ได้สร้างศาสนาแบบขอมอีก อีกประการหนึ่งของชุมชนอีสานได้รับผลกระทบกระเทือนจากการเกณฑ์แรงงาน และกำลังพลรบในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่มีสงครามกับอาณาจักรจามปา และสร้างปราสาทนครธม ปราสาทบันทายคูฏี ตาพรหม พระขรรค์ นาคพัน และยังมีปราสาทเล็ก ๆ อีกมาก ฉะนั้นเมืองในภาคอีสานจึงขาดกำลังพลที่จะสร้างปราสาทหินสืบมา

หลังจากนั้นเป็นช่วงที่ขาดหลักฐานทางโบราณคดี และประวัติศาสตร์อยู่ประมาณ 200-300 ปี ครั้นราวพุทธศตวรรษที่ 20 เราได้พบจารึกในภาคอีสานและลุ่มน้ำโขงมีรูปแบบต่างไป นั่นคือเป็นอักษรไทยน้อย (จารึกวัดแดนเมือง อำเภอพนมพิสัย จังหวัดหนองคาย ลงศักราชตรงกับ พ.ศ. 2073) และเรื่องราวที่บันทึกต่างไปจากจารึกสมัยขอมโดยสิ้นเชิง ทั้งตัวอักษรและธรรมเนียม

การบันทึก อันเป็นหลักฐานชี้ให้เห็นว่าวัฒนธรรมไทย-ลาว เข้ามาแทนที่วัฒนธรรมขอม วัฒนธรรมขอมเป็นวัฒนธรรมที่แข็งทั้งด้านระบบสังคม ภาษา อักษร จารีตประเพณี การที่วัฒนธรรมไทย-ลาวเข้ามาแทนที่ได้ แสดงให้เห็นว่าเมื่อวัฒนธรรมไทย-ลาวเข้ามานั้นวัฒนธรรมขอมในภาคอีสานคงอ่อนตัวลง หรือคงเหลือแต่ซากวัฒนธรรมเท่านั้น และคงจะมีประชากรน้อยมาก ดังหลักแหล่งกระจายกระจายเป็นชุมชนเล็ก ๆ ฉะนั้นจึงพบว่าเมื่อกลุ่มไทย-ลาวอพยพเข้ามาตั้งบ้านแปงเมืองในภาคอีสาน จึงไม่พบว่ามี การต่อต้านจากชนพื้นเมืองที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ก่อน (ถวัช ปุณโณทก, 2532, หน้า 74-75)

3.4.1 การตั้งชุมชนกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาวในภาคอีสาน

การตั้งชุมชนกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ปรากฏชัดเจนในราวพุทธศตวรรษที่ 19 (ร่วมกับสมัยสุโขทัย) บริเวณลุ่มน้ำโขงตอนบน และลุ่มน้ำอู (เมืองแก่น เมืองเชียงตุง เชียงทอง) ความจริงกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาวอาจจะตั้งนครรัฐก่อนหน้านี้ แต่ไม่มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ นอกจากตำนานเล่าสืบต่อกันมาเท่านั้น ฉะนั้นนักประวัติศาสตร์จึงยอมรับการตั้งชุมชนของกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ในสมัยเดียวกับสุโขทัย เพราะมีการกล่าวถึงชุมชนแถบลุ่มน้ำโขงตอนเหนือในศิลาจารึกหลักที่ 1 เช่น "...ทั้งมาลาวกาวแลไทยเมืองใต้หล้าฟ้าภู...ไทขาวของชาวอูมาออก" หรือ "...เท่าฝั่งของ (โขง) เถึงเวียงจันเวียงคำเป็นที่แล้ว..." หรือ "...พันฝั่งของ (โขง) เมืองชาวเป็นที่แล้ว..." แสดงให้เห็นว่าชาวเมืองสุโขทัยรู้จักชุมชนทางลุ่มแม่น้ำโขงเป็นอย่างดี และได้กล่าวถึงหลายครั้งในศิลาจารึกหลักที่ 1 แต่หลังจากนั้นเพียงเล็กน้อยศิลาจารึกสมัยพระเจ้าลิไทได้กล่าวถึงชุมชนกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาวได้รวมตัวกันเป็นอาณาจักร ซึ่งต่อมาเรารู้จักกันในนามอาณาจักรล้านช้างดังนี้ "... (เขตเมืองสุโขทัย)...เปื่องตะวันออก...เถึงแดนพระยาฟ้าจ๋อม (จ๋ม)" รัชสมัยพระเจ้าฟ้าจ๋ม (พ.ศ. 1896-1916) มีการขยายอาณาเขตของอาณาจักรล้านช้างได้กว้างขวางและเจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุดในเวลาต่อมา คือรัชสมัยพระเจ้าสามแสนไทย (พ.ศ. 1916-1959) จากพงศาวดารล้านช้างยังกล่าวว่าอาณาเขตของอาณาจักรล้านช้างได้ครอบคลุมในภาคอีสานบริเวณที่ราบสูงโคราชอีกด้วย

ฉะนั้นในระยะเวลาที่กลุ่มไทย-ลาวได้รวมตัวเป็นอาณาจักรเอกราชแล้ว ก็ได้ขยายอิทธิพลทางการเมืองการปกครอง และแพร่กระจายชุมชนมาในบริเวณแอ่งสกลนครจนถึงบริเวณพระธาตุพนม และร่องรอยของโบราณสถานอิทธิพลวัฒนธรรมไทย-ลาว ในแอ่งโคราชที่มีอายุก่อนสมัยกรุงเทพฯ หรืออยุธยาตอนปลายยังสรุปได้ไม่ชัดเจน น่าเชื่อได้ว่าอิทธิพลกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว คงอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ฝั่งตะวันออกของเทือกเขาภูพานก่อนแผ่เข้ามาบริเวณแอ่งโคราช

การที่กลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว เข้ามามีอำนาจเหนือแอ่งสกลนคร โดยแพร่ อำนาจการเมืองเข้ามาในดินแดนแอ่งสกลนครในสมัยเริ่มต้นของอาณาจักรล้านช้าง เป็นปัจจัยสำคัญให้วัฒนธรรมไทย-ลาวเข้ามาแทนที่วัฒนธรรมขอมสมัยพระนคร ซึ่งยังคงเห็นร่องรอยอยู่ เช่น พระธาตุนารายณ์เจงเวงและส่วนเดิมของพระธาตุเชิงชุม (ก่อนที่จะบูรณะเป็นสถาปัตยกรรมแบบไทย-ลาว) แต่กระนั้นก็ตามเรายังไม่อาจจะอนุมานได้ว่าในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อนั้นสภาพชุมชนของแอ่งสกลนครมีลักษณะอย่างไร แต่จากหลักฐานทางด้านโบราณคดีและศิลปาจารึกแล้ว พบว่า วัฒนธรรมไทย-ลาว เข้ามามีอิทธิพลแทนที่วัฒนธรรมขอมโบราณ แสดงให้เห็นว่าชาวท้องถิ่นนั้นคงไม่เป็นชุมชนที่เข้มแข็งทางวัฒนธรรมแต่อย่างใด วัฒนธรรมไทย-ลาวจึงเข้ามาแทนที่อย่างง่ายดาย ชนพื้นเมืองเริ่มรับวัฒนธรรมไทย-ลาวและก่อตัวเป็นสังคมเมืองสืบทอดวัฒนธรรมสมัยไทย-ลาว ต่อมา ซึ่งมีขอบเขตตั้งแต่จังหวัดเลย (เมืองหล่ม เมืองเลย ปากเหือง เชียงคาน ด่านซ้าย) จังหวัดหนองคาย (เมืองเวียงคุก เมืองปากห้วยหลวง) จังหวัดอุดรธานี บริเวณอำเภอบ้านผือ จนถึงอำเภอนองบัวลำพู จังหวัดสกลนครและนครพนม (เมืองโคตรบอง) ฉะนั้นจึงพบว่าพงศาวดารลาวมักจะกล่าวถึงหัวเมืองที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น

ส่วนพงศาวดารไทยนั้นได้กล่าวถึงหัวเมืองสำคัญของล้านช้างเท่านั้นในสมัยอยุธยาแสดงว่ามีการสัมพันธ์ระหว่างรัฐทั้งสองทางด้านการเมืองและการทูต และเส้นทางติดต่อกัน ในสมัยอยุธยานั้นคงใช้เส้นทางผ่านเมืองนครไทย (อำเภอนครไทย) จังหวัดพิษณุโลก ไปสู่เมืองด่านซ้ายและลงเรือตามลำน้ำหมันซึ่งเป็นลำน้ำเล็ก ๆ ไหลลงน้ำโขงบริเวณอำเภอนาแห้ว เช่น ในรัชสมัยพระไชยเชษฐาธิราชแห่งล้านช้างได้สร้างความสัมพันธ์ไมตรีกับอยุธยา รัชสมัยพระเจ้าจักรพรรดิเพื่อต่อต้านอำนาจพม่าที่กำลังแผ่เข้ามาในอาณาจักรล้านนาเชียงใหม่ ก็ใช้เส้นทางติดต่อผ่านอำเภอนครไทย และอำเภอด่านซ้าย เช่นกัน

3.4 2 การขยายวัฒนธรรมไทย-ลาว เข้าสู่ดินแดนแอ่งโคราช

หม่อมราชวงศ์วิจิตร (มร.ปฐม คเนจร) เขียนว่า "พื้นที่ในมณฑลลาวกาวนี้เมื่อก่อนจุลศักราช 1,000 (พ.ศ. 2181) ก็เป็นทำเลป่าดง ซึ่งเป็นที่อาศัยของคนป่าซึ่งสืบเชื้อสายมาแต่ขอม ต่อมาเรียกกันว่าพวกข่า ลว ย กวย (หรือกูย) .." โดยเฉพาะในบริเวณเมืองจำปาศักดิ์นั้นปรากฏเป็นชุมชนค่อนข้างใหญ่ มีหัวหน้าปกครองเป็นเอกราช ก่อนกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว เคลื่อนย้ายเข้าไป สมัยพระครูโพนเสม็ดไม่พอใจความวุ่นวายทางการเมืองของล้านช้าง (เวียงจันทน์) จึงพาสมัครพรรคพวกประมาณ 3,000 คนเศษพร้อมทั้งได้เชิญหน่อเนื้อกษัตริย์ไปด้วย เมื่อ พ.ศ. 2231 (จ.ศ. 1050) อพยพลงมาตามลุ่มแม่น้ำโขงในที่สุดตั้งมั่นอยู่ที่ใกล้บริเวณเมือง

จำปาศักดิ์ ซึ่งเป็นเขตการปกครองของชาวท้องถิ่นมีหัวหน้าชื่อนางแพง นางเพา หัวหน้าชาวพื้นเมืองเคารพพระครูโพนเสม็ดมาก และในขณะเดียวกันพระครูได้เผยแผ่พุทธศาสนาแก่ชาวพื้นเมือง มีส่วนให้บ้านเมืองสงบร่มเย็น เป็นที่เคารพของชาวพื้นเมืองเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะหัวหน้าปกครอง คือ นางเพา นางแพง ซึ่งได้อาศัยความสามารถของพระครูโพนเสม็ดช่วยเหลือห้ามปรามโดยทางธรรม ไม่ให้ประชาชนกำเริบ เป็นขุมโจร และก่อจลาจลได้สำเร็จ ในที่สุดอำนาจการปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ก็ตกอยู่กับชนกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว เมื่อได้เชิญเจ้าหน่อกษัตริย์ขึ้นครองเมืองจำปานาคบุรีศรี (นครจำปาศักดิ์เก่า) เมื่อปี พ.ศ. 2256 (จ.ศ. 1075) นับว่าได้ธิดาหรือเชื้อสายของกลุ่มหัวหน้าเผ่าพันธุ์พื้นเมืองเป็นมเหสี และถวายพระนามว่า “เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร” เป็นการเคลื่อนย้ายกระจายชุมชนและวัฒนธรรมไทย-ลาว เข้าสู่หัวเมืองทางใต้ ในการจัดการปกครองและขยายชุมชนเข้ามาสู่ดินแดนแอ่งโคราชในระยะต่อมานั้นเริ่มต้นจากศูนย์กลางแห่งอำนาจการปกครองกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาวที่นครจำปาศักดิ์นี้เป็นส่วนใหญ่ ดังกำหนดเขตแดนของนครจำปาศักดิ์กล่าวว่า “ทิศเหนือตั้งแต่ ยางสามต้น อันสามขวาย หลักทองยอดยาง (มักเชือกันว่าหลักเสมานินนาตใหญ่ที่ อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นหลักทอดยาง) ทิศตะวันออกติดเขาวรรทัดต่อแดนญวน ทิศใต้ไม่ปรากฏ ทิศตะวันตกต่อเขตแขวงเมืองพิมายปากลำน้ำกุง (ห้วยชะยุ้ง ลำน้ำแบ่งเขตจังหวัดอุบลราชธานี และจังหวัดศรีสะเกษปัจจุบัน) การเจริญเติบโตของเมืองนครจำปาศักดิ์ และความรุ่มรวยช่วงชิงอำนาจของเจ้านายเวียงจันทน์ เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้กลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ได้เคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งชุมชนรวมตัวกับชาวพื้นเมืองในเขตตอนใต้ และมีการขยายชุมชนใหม่เกิดเป็นเมืองหลายแห่ง ตัวอย่างเช่น

1. “เมืองท่ง” หรือเมืองสุวรรณภูมิ ซึ่งนับว่าเป็นเมืองสำคัญแห่งแรกที่มีการขยายเข้ามาตั้งแต่ในดินแดนส่วนในของแอ่งโคราชเมื่อ พ.ศ. 2256 เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร ได้ส่งเจ้าแก้วเข้ามาปกครองเมืองเป็นชายเขตแดนของเมืองจำปาศักดิ์ และได้ขยายจากชุมชนเมืองท่งเป็นเมืองร้อยเอ็ดในระยะต่อมา (พ.ศ. 2318)

2. กลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาวที่อพยพมาสู่พื้นที่แอ่งโคราชตอนใต้ได้อีกกลุ่มหนึ่ง ได้แก่ กลุ่มพระวอ-พระตา ที่แยกมาจากเมืองเวียงจันทน์ มาตั้งที่ เมืองหนองบัวลำพู เมื่อ พ.ศ. 2310 และเคลื่อนลงมาพบกับกลุ่มนครจำปาศักดิ์ และในที่สุดมาตั้งเมืองอยู่ที่อุบลราชธานี กับเมืองยโสธร กลุ่มพระวอ-พระตานี้เองได้เป็นชนวนสำคัญที่ให้กรุงธนบุรีแผ่อำนาจเข้าควบคุมหัวเมืองอีสานทั้งหมด รวมทั้งอาณาจักรล้านช้างอีกด้วย นั่นคือเมื่อพระวอ-พระตาได้อพยพเข้ามาตั้งเมืองที่ดอนมดแดง (บริเวณจังหวัดอุบลราชธานีปัจจุบัน) มั่นคงแล้ว เห็นว่าเมืองจำปาศักดิ์

คงจะคุมครองพวกตนไม่ได้เนื่องจากการขัดแย้งกันเอง จึงทำให้ท้าวเพี้ยถือไบบอคมายังเมืองนครราชสีมาให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลขออยู่ใต้บังคับไทย ครั้นจุลศักราช 1138 (พ.ศ. 2319) ทางเมืองเวียงจันทน์ทราบว่พระวอ-พระตา ขัดเคืองกับเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ จึงส่งพระยาสุโขคุมกองทัพใหญ่มาตีพระวอ-พระตา พระวอ-พระตาสู้ไม่ได้ถอยออกจากเมือง (พระวอถึงอนิจกรรมในสงครามคราวนั้น) และแจ้งไบบอคมายังเมืองนครราชสีมาขอกำลังจากกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก และเจ้าพระยาสุรสีห์ (น้องชาย) ยกทัพมาเกณฑ์พลที่เมืองเขมรเมื่อ พ.ศ. 2321 ปราบหัวเมืองอีสานตั้งแต่เมืองจำปาศักดิ์ และได้ช่วยชนะเมืองเวียงจันทน์ในครั้งนั้นด้วย แสดงว่าราชธานีได้ควบคุมหัวเมืองอีสานไว้ในอำนาจเบ็ดเสร็จในการศึกครั้งนั้น และได้เชิญพระแก้วมรกต พระบาง กลับมากรุงธนบุรีด้วย

3. กลุ่มไทย-ลาว กลุ่มใหญ่อีกกลุ่มหนึ่งที่เข้ามาสร้างชุมชนในแอ่งโคราช ได้แก่ กลุ่มผ้าขาวโสมพะมิตร ซึ่งในพงศาวดารกล่าวว่ ได้อพยพมาจากเมืองผ้าขาวศรีสัตนาคนหุตเข้ามาตั้งอยู่ที่บ้านแก่งสำโรง ราว พ.ศ. 2310 ขออยู่ใต้บังคับไทย และยกบ้านแก่งสำโรงเป็นเมืองกาฬสินธุ์ ขึ้นกับกรุงธนบุรี

4. ในราวรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 มีชาวเวียงจันทน์ชื่อท้าวแล ได้พาสมัครพรรคพวกเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ตั้งหลักแหล่งบริเวณที่ราบเชิงเขาดงพระยากลาง และเทือกเขาเพชรบูรณ์ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาภักดีชุมพลเจ้าเมืองชัยภูมิ

หลังจากนั้นชุมชนกลุ่มไทย-ลาว ก็ได้แยกย้ายกระจายอยู่พื้นที่ภาคอีสานในดินแดนแอ่งโคราช ส่วนในบริเวณลุ่มน้ำมูลนั้น (ตอนใต้ของแอ่งโคราช) ได้มีชนพื้นเมืองตั้งชุมชนทั่วไป และอยู่ใต้บังคับไทยสมัยอยุธยาตอนปลายบ้างแล้ว ที่เรารู้จักกันว่ เขมร-ส่วย ครั้นหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ. 2370) ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการเคลื่อนย้ายและกระจัดกระจายตั้งหัวเมืองในภาคอีสานอย่างมากมาย

3.4.3 การขยายอำนาจส่วนกลางเข้าสู่ภาคอีสาน

ในช่วงอยุธยาตอนต้นนั้นพงศาวดารไทยไม่มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับที่ราบสูงภาคอีสาน เราจึงไม่อาจสรุปได้ว่า อำนาจส่วนกลางได้กระจายเข้าสู่หัวเมืองชายแดนในภาคอีสานเพียงไร ดังสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเขียนว่ “สมเด็จพระเจ้าอยู่ทองจึงให้ทัพกรุงศรีอยุธยา ยกไปตีกรุงขอม ในสมัยนั้นขอมเสื่อมอำนาจลงมากแล้ว กองทัพกรุงศรีอยุธยาได้กรุงขอม จึงได้หัวเมืองของขอมทางแผ่นดินสูง คือ มณฑลนครราชสีมา เป็นต้น ...แต่ในสมัยนั้นพลเมืองทาง

มณฑลนครราชสีมาเห็นจะเป็นขอมอยู่โดยมาก ทั้งกรุงขอม (กรุงกัมพูชาทุกวันนี้) ก็ยังไม่อ่อนน้อมราบคาบทีเดียว ในรัชกาลต่อ ๆ มากองทัพไทยต้องยกไปตีหลายครั้ง การที่ไทยปกครองหัวเมืองทางแผ่นดินสูงสมัยนั้น เห็นจะรักษาเพียงเมืองโคราช (ที่ตำบลสูงเนิน อำเภอสูงเนิน) เท่านั้น ในหนังสือพงศาวดารจึงไม่มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับเมืองนครราชสีมาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์" แสดงให้เห็นว่าอยุธยาได้ชัยชนะกัมพูชาแล้วก็ไม่ได้หมายความว่า จะเข้าควบคุมดินแดนภาคอีสานด้วย

แต่อย่างไรก็ตามกรุงศรีอยุธยาได้รู้จักหัวเมืองริมฝั่งแม่น้ำโขง และยอมรับว่าเป็นชุมชนอิสระที่มีกษัตริย์ปกครอง ดังที่บันทึกเมื่อ ศักราช 720 (พ.ศ. 1901 ถ้าศักราชถูกต้องก็ตรงกับรัชสมัยพระเจ้าอู่ทอง) ในตอนที่ว่าด้วยกฎหมายเพียรบาลได้จัดรายชื่อเมืองที่มีกษัตริย์ส่งถวายบรรณาการแก่กรุงศรีอยุธยาไว้ 20 เมืองในนั้นมี เมืองศรีสัตนาคนหุต...โคตรบอง เรอแคว (เรอแควคือ แขวงเมืองระแด บริเวณนครจำปาศักดิ์) และได้กล่าวถึงเมืองโคราชเป็นเมืองพระยามหานครด้วย แสดงให้เห็นว่าชุมชนแถบทางใต้ของภาคอีสานบริเวณลุ่มน้ำโขงนั้น เป็นชุมชนอิสระ ส่วนเมืองโคราชนั้นเป็นเมืองที่ถือน้ำพระพิพัฒน์ คืออยู่ในความปกครองของอยุธยา ถึงอย่างไรก็ตามเราก็ไม่อาจจะสรุปได้ว่าการส่งบรรณาการนั้นเป็นลักษณะสัมพันธ์ไมตรี หรือยอมรับเป็นเมืองขึ้นกับอยุธยา และอีกประการหนึ่งนักประวัติศาสตร์เคลงใจว่าศักราชอาจจะคัดลอกผิด หรือมีการเพิ่มเติมชื่อเมืองในภายหลัง เพราะในสมัยอยุธยานั้นเราไม่พบว่าอยุธยาได้มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับเมืองทางบริเวณลุ่มน้ำโขง (นอกจากเวียงจันทน์) อีกประการหนึ่งจากการศึกษาเอกสารศิลาจารึกและโบราณวัตถุในพื้นที่แอ่งสกลนครแล้ว เห็นว่าอาณาจักรล้านช้างเข้ามามีอำนาจเหนือเมืองโคตรบองตั้งแต่สมัยพระเจ้าฟ้ารุ่ง ซึ่งร่วมกับสมัยพระเจ้าอู่ทองแห่งอยุธยา

ครั้นถึงรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์แห่งกรุงศรีอยุธยา ประวัติศาสตร์ไทยได้เริ่มเข้ามาเกี่ยวข้องกับหัวเมืองทางภาคอีสานมากขึ้น สมเด็จพระนารายณ์คงมีพระราชประสงค์ที่จะแผ่อิทธิพลของกรุงศรีอยุธยาขึ้นมาทางที่ราบสูงมากขึ้น จึงได้สร้างเมืองและกำแพงเมืองโคราชขึ้นใหม่ และได้ส่งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่คือพระยามหาราช (สังข์) มาปกครอง ในสมัยนั้นเมืองโคราชคงไม่กว้างมากนัก จึงปรากฏรายชื่อเมืองในทำเนียบเมืองขึ้นของเมืองโคราชเพียง 5 เมือง คือ เมืองนครจำปาศักดิ์ (ปากช่องและสีคิ้ว) เมืองชัยภูมิ (คงเป็นเมืองเก่าก่อนที่ท้าวแลอพยพพวกเวียงจันทน์มาตั้งภูมิลำเนา) เมืองพิมาย เมืองแปะ (บุรีรัมย์) และเมืองนางรอง

ในสมัยพระเจ้าเอกทัศ (ก่อนเสียกรุงครั้งที่ 2 เพียงเล็กน้อย) ช้างพลายสำคัญได้แตกหนีมาทางภาคอีสาน จึงได้ส่งขุนนางมาตามช้าง การส่งขุนนางมาตามช้างครั้งนั้นจึงได้พบ

กับกลุ่มส่วย (กฺวย) ซึ่งตั้งชุมชนกระจายอยู่ตามบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตั้งแต่จังหวัดสุรินทร์ถึงศรีสะเกษ และพวกกฺวยได้ช่วยตามช้างสำคัญ จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งหัวหน้าชุมชนเหล่านั้นเป็นที่ขุนนางควบคุมชุมชน 4 เมือง คือ หลวงสุวรรณ (ตากะจะ) คองเมืองขุขันธ์ หลวงเพชร (เชียงมะ) คองเมืองสังขะ (อำเภอสังขะ) หลวงสุรินทร์ภักดี (เชียงปุม) คองเมืองคุปะทายสมัน (อำเภอเมืองจังหวัดสุรินทร์) หลวงศรีนครเตา คองเมืองรัตนบุรี (อำเภอรัตนบุรี) ทำราชการอยู่กับเมืองพิมาย ส่งส่วยสิ่งของป่าที่หาได้ในพื้นที่แก่กรุงศรีอยุธยา ซึ่งในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์เรียกว่า “หัวเมืองเขมรป่าดง” หรือ “เขมรส่วยป่าดง” ฉะนั้นในช่วงก่อนกรุงธนบุรีนี้ อำนาจส่วนกลางได้ขยายไปสู่ภาคอีสานส่วนล่างของแอ่งโคราช โดยผ่านทางเมืองพระยามหานครหัวเมืองชั้นนอก ได้แก่ เมืองนครราชสีมา

ในขณะเดียวกันกลุ่มชนวัฒนธรรมไทย-ลาว ที่แยกย้ายมาตั้งชุมชนอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง ได้แก่ เมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองท่ง (สุวรรณภูมิ) อันเป็นชายแดนอาณาเขตของกรุงศรีอยุธยา และคงรับรู้อำนาจบางส่วนของอยุธยาต่อดินแดนภาคอีสานในแอ่งโคราช การที่ราชธานีไทยได้รับรู้หัวเมืองชุมชนภาคอีสานมากขึ้นจึงเป็นปัจจัยสำคัญในการขยายพระราชอำนาจในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในระยะต่อมา

ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ดินแดนในภาคอีสานก็ได้รับการเอาใจใส่จากราชธานีเป็นทวีคูณ เช่น รัชกาลที่ 1 มีพระราชประสงค์จะตั้งเมืองชั้นนอกให้เป็นกำลังของเมืองนครราชสีมา อยู่ระหว่างประเทศราชเวียงจันทน์ และนครจำปาศักดิ์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เกลี้ยกล่อมท้าวพระยาในท้องที่ให้ไปตั้งภูมิลำเนาในท้องที่สมควรจะบำรุงให้เกิดประโยชน์ได้ ใครพาสมาศพรรคพวกไปตั้งที่อยู่เป็นหลักแหล่ง จนเป็นชุมชนเกิดขึ้น ณ ที่ใดก็โปรดเกล้าฯ ให้หัวหน้าเป็นพระยาหรือเป็นพระที่เจ้าเมือง มีอาณาเขตปกครอง และทรงตั้งญาติวงศ์ เป็นตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ตามธรรมเนียมการปกครองแบบวัฒนธรรมไทย-ลาว และให้ส่งส่วยสิ่งของอันหาได้ในท้องที่นั้นแก่ราชธานี ในครั้งนั้นพวกราษฎรที่แตกตื่นหนีเข้าป่า หรือหนีไปอยู่บริเวณฝั่งแม่น้ำโขง เมื่อครั้งตีเมืองเวียงจันทน์ (พ.ศ. 2321-2322) ได้กลับเข้ามาตั้งชุมชนและเข้าร่วมกับหัวเมืองในภาคอีสานต่อมาในสมัย รัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 4 ที่ท้าวพระยาในท้องที่พยายามแยกตัวออกจากเมืองแม่ และเสนอตั้งเมืองใหม่ขึ้นมา โดยขอขึ้นตรงกับกรุงเทพฯ บ้างหรือขอขึ้นกับเมืองแม่บ้าง

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 3 หลังจากกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ. 2369-2371) มีการเคลื่อนย้ายชุมชนในภาคอีสานครั้งใหญ่ ทั้งส่วนที่อยู่แอ่งโคราชและแอ่งสกลนคร ตัวอย่างเช่น

โปรดเกล้าฯ ให้อพยพชาวเมืองสกลนครและชาวเมืองนครพนมไปตั้งภูมิลำเนาในหัวเมืองชั้นใน คือ ให้ชาวเมืองสกลนครไปอยู่ อำเภอประจันตคาม อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี ส่วนชาวเมืองนครพนมให้อพยพไปอยู่ในเขต อำเภอพนมसारคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา และอำเภอพนสนิมคม จังหวัดชลบุรี (อยู่รวมกับกลุ่มเมืองกาฬสินธุ์ ที่ไม่พอใจอยู่รวมกับเจ้าเมือง และขอเข้ามาอยู่ในแถบนี้บางส่วนแล้ว) เพราะเหตุว่ากรมการเมืองไม่คิดจะป้องกันเมือง ในกรณีเจ้าอนุวงศ์ เจ้าพระยาบดินเดชา (สมัยเป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดี แม่ทัพปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์) จึงให้อพยพชาวเมืองเข้ามาอยู่ในเขตชั้นใน คงเหลือราษฎรไว้เพียง 10 ตำบลเพื่อเฝ้ารักษาพระธาตุเชิงชุม

หลังจากปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แล้ว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระสุนทรราชวงศา (บุตรท้าวกำ) เจ้าเมืองยโสธรดูแลหัวเมืองฝั่งโขง (ที่เป็นเมืองนครพนม และสกลนครเดิม) ในครั้งนั้นมีพระราชประสงค์ให้เกลี้ยกล่อมประชาชนที่หนีไปอยู่กับเมืองมหาชัยกองแก้ว และหัวเมืองฝั่งแม่น้ำโขงตะวันออกมาอยู่ในฝั่งตะวันตก เพื่อให้ฝั่งลาว (ตะวันออก) เป็นที่ร้าง เพราะจะเป็นเส้นทางหาเสบียงอาหารให้แก่ทัพญวน (ในรัชกาลที่ 3 เกิดสงครามระหว่างไทย-ญวน ตลอดรัชสมัย) ในครั้งนั้นมีการเกลี้ยกล่อมได้ประชาชนฝั่งลาวตั้งแต่เมืองมหาชัยกองแก้ว เมืองพินเมืองนอง เมืองวัง เมืองตะโพน เมืองคำเกิด คำม่วน เข้ามาอยู่ในพระบรมโพธิสมภารจำนวนมาก ส่วนใหญ่มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในบริเวณแอ่งสกลนคร (เมืองนครพนมและสกลนคร) ทดแทนผู้ที่ถูกกวาดต้อนให้ไปอยู่ในหัวเมืองชั้นในภาคตะวันออก ดังกล่าวแล้ว และได้ยกให้เป็นเมืองชั้นมาใหม่ โดยแต่งตั้งท้าวเพี้ยหัวหน้าชุมชนนั้น ๆ เป็นเจ้าเมือง ขึ้นตรงต่อราชธานีไทย จึงพบว่าในเขตจังหวัดสกลนครและนครพนมปัจจุบัน มีชนหลายกลุ่มภาษา (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นภาษาถิ่นไทยนั่นเอง เช่น ย้อ พูไท แกลก ฯลฯ ส่วน กะเลิง กะลื มีภาษาต่างไปมาก) เป็นกลุ่มที่อพยพมาจากฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงนี้บางส่วนก็เข้ามาอยู่กับเมืองกาฬสินธุ์ก็มี เช่น บ้านท่าขอนยาง จังหวัดมหาสารคาม เมืองกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นต้น

จากการศึกษาการตั้งหัวเมืองในภาคอีสาน จะพบว่าหลังกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์ คือรัชสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ได้มีการตั้งหัวเมืองอีสานจำนวนมาก เนื่องมาจากการอพยพประชาชนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงในครั้งนั้นประการหนึ่ง และการแยกย้ายชุมชนที่แน่นอนไปตั้งบ้านแปงเมืองใหม่อีกประการหนึ่ง ครั้นสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการรวมหัวเมืองอีสานเป็นรัฐประชาชาติไทยแต่นั้นมา (ธวัช ปุณโณทก, 2532, หน้า 75-82)

3 4.4 การตั้งชุมชนกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ในเขตอีสานตอนกลาง

จากที่ได้กล่าวมาแล้วในข้างต้น ในการอพยพและการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชนวัฒนธรรมไทย-ลาวที่กระจายอยู่ทั่วภูมิภาคอีสาน จะเห็นได้ว่าการกระจายตัวจะมีความหนาแน่นอยู่ในบริเวณที่ราบสูงโคราช หรือส่วนกลางของภาคอีสานเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้อาจเกิดจากปัจจัยหลายประการ เช่น ด้านการเมืองการปกครอง สภาพภูมิศาสตร์ เป็นต้น

ชาวลาวซึ่งถือเป็นบรรพบุรุษของชาวอีสานส่วนใหญ่ที่อพยพเข้ามาก่อตั้งชุมชนในบริเวณที่ราบสูงโคราชระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 มี 3 กลุ่มใหญ่ ๆ ได้แก่ กลุ่มจารย์แก้ว กลุ่มพระวอ-พระตา และกลุ่มเจ้าผัวขาวโสมพะมิตร จากที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น จัดเป็นกลุ่มที่มีวัฒนธรรมแบบลาวเวียงจันทน์ทั้งสิ้น ชุมชนเหล่านี้ได้ก่อตั้งเป็นเมืองขึ้นและจัดระเบียบการปกครองโดยตำแหน่งต่าง ๆ เช่น เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร และเท้าเปี้ย บริหารเมืองของตนตามขนาด ความเหมาะสม และความจำเป็นของแต่ละเมือง ซึ่งตำแหน่งทางการเมืองการปกครองดังกล่าวเป็นแบบแผนการปกครองที่เอามาจากอาณาจักรกรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์นั่นเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งประชาชนของเมืองสุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด และมหาสารคาม จัดเป็นกลุ่มที่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และมีบรรพบุรุษร่วมกัน คือ กลุ่มไพร่พลภายใต้การนำของจารย์แก้วซึ่งอพยพมาจากนครจำปาศักดิ์ จัดเป็นกลุ่มผู้บุกเบิกก่อตั้งชุมชนหรือเมืองส่วนใหญ่ในภาคอีสาน โดยได้รับมอบหมายจากเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรให้เข้ามาตั้งเมืองในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางเพื่อทำราชการขึ้นต่อนครจำปาศักดิ์ และจะได้จัดระเบียบการปกครองตามแบบแผนของอาณาจักรเวียงจันทน์-จำปาศักดิ์ ขึ้นเป็นครั้งแรกที่เมืองท่งเมื่อ พ.ศ. 2261 ในเวลาต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2271 จารย์แก้วถึงแก่กรรม ท้าวมืดได้เป็นเจ้าเมืองแทนและตั้งตนเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อนครจำปาศักดิ์ เพราะต้องการหลีกเลี่ยงการส่งส่วย แต่ภายหลังท้าวมืดถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. 2293 ได้เกิดปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างท้าวทนต์กับท้าวสุนจนต้องทำให้กลุ่มผู้ปกครองเมืองท่งหันไปสวามิภักดิ์ต่อรัฐบาลไทยเพื่อต้องการพึ่งบารมีและเป็นหลักประกันความมั่นคง เมืองที่ตั้งขึ้นในเวลาต่อมา เช่น เมืองร้อยเอ็ด ชลบท ขอนแก่น ตลอดจนกาฬสินธุ์ อุบลราชธานี และยโสธร ต่างก็ทำราชการขึ้นต่อรัฐบาลไทย หัวเมืองเหล่านี้จึงมีลักษณะเป็นเพียงสัญลักษณ์ของอำนาจหรืออิทธิพลทางการเมืองของรัฐบาลไทยเท่านั้น เพราะในทางปฏิบัติแล้ว หัวเมืองเหล่านี้ไม่ได้ถูกควบคุมอย่างใกล้ชิดนัก และยังมีอิสระในการเมืองการปกครองภายในหัวเมืองของตนอยู่ (วิโรจน์ หีบแก้ว, 2529, หน้า 27-28)

หลักฐานทางโบราณคดี

1. พระธาตุพนม อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม เป็นพระธาตุบรรจุพระอุรังคธาตุ (กระดูกอก) ขององค์สมเด็จพระพุทธเจ้า สร้างโดยพระมหากัสสปะพร้อมด้วยพระอรหันต์ 500 องค์และกษัตริย์ จาก 3 แคว้น 2 เมือง ซึ่งได้แก่ พญาจุฬามณี พรหมทัตแห่งแคว้นจุฬามณี พญานันทเสนแห่งแคว้นศรีโคตรบูร พญาอินทปัตแห่งแคว้นอินทปัตนคร พญาสุวรรณมังคารแห่งเมืองหนองหานหลวง และพญาคำแดงแห่งเมืองหนองหานน้อย
2. พระธาตุเรณูนคร อำเภอเรณูนคร จังหวัดนครพนม สร้างขึ้นใน พ.ศ. 2461 เป็นธาตุกลุ่มฐานสูง โดยจำลองมาจากพระธาตุพนม ภายในพระธาตุเป็นที่บรรจุพระไตรปิฎกและพระพุทธรูปทองคำ
3. พระธาตุเชิงชุม อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร สร้างโดยพระยาสุวรรณภิงคาระ ภายหลังจะได้ฟังเทศน์จากพระพุทธรองค์เกิดความเลื่อมใสมาก จึงทรงบำรงรอยพระพุทธรูป โดยถอดมงกุฎที่ม่านหนักถึงแสนตำลึงไว้แล้วสร้างพระธาตุครอบ
4. พระธาตุบ้านแก่ง (พระธาตุหนองสามหมื่น) อำเภอภูเวียง จังหวัดชัยภูมิ ตามประวัติไม่ปรากฏชื่อผู้สร้างแต่ดูรูปแบบศิลปกรรม น่าจะอยู่ในสมัยสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราชแห่งนครเวียงจันทน์ ช่วง พ.ศ. 2093-2115
5. พระธาตุขามแก่น อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น สร้างโดยพระยาหลังเขียว และพระอรหันต์รวม 9 รูป เมื่อครั้งเดินทางไปอัญเชิญพระอังคารของพระพุทธเจ้ามาบรรจุไว้ในพระธาตุพนม แต่ไปไม่ทันชากลับเห็นนิมิตหมายตอมะขามตายกลับแตกกิ่งก้านสาขาออกจึงสร้างพระธาตุครอบมะขามนั้น
6. พระธาตุก่อขัวน้อย ที่บ้านตาดทอง จังหวัดยโสธร สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยของท้าวหน้า ท้าวคำสิงห์ ท้าวคำผง และพระวงศ์ (พระวอ) ที่อพยพมาจากกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) เป็นธาตุทรงสี่เหลี่ยม ก่ออิฐถือปูนได้อิทธิพลการออกแบบจากธาตุพระอานนท์
7. พระธาตุศรีสองรัก อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย สร้างขึ้นในสมัยพระมหาจักรพรรดิ แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) เพื่อเป็นสักขีพยานในการทำสัญญาทางพระราชไมตรีร่วมกันเมื่อ พุทธศักราช 2103
8. พระธาตุบังพวน อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) เพื่อให้เป็นสัญลักษณ์สัตตมหาเจดีย์สถานแห่งกรุงล้านช้าง สน (ชลิต ชัยครรชิต และคณะ, 2549, หน้า 55-56)

3.4.5 สังคมอีสานช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคในสมัยรัชกาลที่ 5

แม้อีสานกลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีต่อเนื่องถึงรัตนโกสินทร์ แต่อำนาจของรัฐบาลทางกรุงเทพฯ ยังมิได้เข้าควบคุมอีสานอย่างเต็มที่ หัวเมืองอีสานยังคงใช้การปกครองตามจารีตล้านช้างเดิมทั้งทางด้านกฎหมาย ฮีตคอง ศาสนา ฯลฯ เพียงแต่ต้องปฏิบัติตามนโยบายของกรุงเทพฯ เท่าที่สถานการณ์จะเอื้ออำนวยเนื่องจากความกดดันของพื้นที่ และความยากลำบากในการคมนาคมขนส่ง เช่น ส่งส่วยของป่าต่าง ๆ ให้แก่รัฐบาล และขยายเป็นการรวบรวมสินค้าของป่าส่งเข้ากรุงเทพฯ เพื่อตอบสนองการค้าส่งออกของประเทศไทยภายใต้สนธิสัญญาเบาริง (พ.ศ. 2398) เป็นต้น ส่วนด้านเศรษฐกิจชาวอีสานส่วนใหญ่ทำนาและหาอยู่หากินโดยพึ่งพิงธรรมชาติเป็นหลัก ซึ่งความไม่สะดวกในการติดต่อคมนาคมกับภาคกลางและส่วนอื่น ๆ ของประเทศทำให้ระบบเศรษฐกิจเป็นการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองเป็นสำคัญ

3.4.6 การเปลี่ยนแปลงสังคมอีสานหลังการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค พ.ศ. 2435

เมื่อประเทศยุโรปออกล่าอาณานิคมในภูมิภาคนี้โดย พ.ศ. 2405 ฝรั่งเศสได้เวียดนามได้เป็นเมืองขึ้น ปีต่อมายึดครองเขมรส่วนหนึ่ง (อีกส่วนเป็นของไทย) และ พ.ศ. 2426 ฝรั่งเศสได้เวียดนามเหนือและเวียดนามกลาง (อานาม) ทำให้รัชกาลที่ 5 ต้องปฏิรูปการปกครองเป็นระยะ ๆ เพื่อรวมอำนาจสู่ส่วนกลาง ดังนี้

พ.ศ. 2433 แบ่งการปกครองเป็น 4 เขต คือ หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ และหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง

พ.ศ. 2434 เปลี่ยนแปลงเขตการปกครองใหม่ เป็นหัวเมืองลาวทวาย หัวเมืองลาวพวน หัวเมืองลาวพุงขาว และหัวเมืองลาวกลาง

พ.ศ. 2435 ประกาศปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคและเริ่มจัดราชการมณฑลตามแบบการปกครองมณฑลชั้นในอย่างค่อยเป็นค่อยไป นำไปสู่การยกเลิกระบบอาญาสี่ อันเป็นการดึงอำนาจการปกครองเข้าสู่ระบบราชการที่ผู้ปกครองท้องถิ่นเป็นตัวแทนของรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ

พ.ศ. 2436 ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศส ซึ่งจัดทำแผนที่โดยแบ่งดินแดนสยามเป็น 2 ภาค ให้ภาคอีสานเป็นสี่เหลี่ยมเหมือนกับดินแดนลาว ฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาให้เป็นสี่ลูกหว่า ส่วนฝั่งขวายังอยู่ในอาณาจักรสยาม ในช่วงนั้นประชาชนที่อยู่ฝั่งขวาถูกเรียกรวมกันจากกรุงเทพฯ ว่า “ชาตลาวบังคับสยาม”

จากนั้นได้มีการดำเนินการในหลายรูปแบบ เพื่อสร้างมโนภาพของ “ชาติ” และดึงอีสานเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของ “รัฐ” อย่างชัดเจน โดยมุ่งเน้นการควบคุม และดูแลอาชญากรรม ส่วนภูมิภาคไป รวมถึงการครอบงำทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมวัฒนธรรม เช่น

การเก็บภาษี คือการเสียหัวคนละ 4 บาท (พ.ศ. 2475 ลดเหลือ 2 บาท และยกเลิกในปี พ.ศ. 2482 โดยเก็บภาษีบำรุงท้องที่แทน) เป็นต้น

การจัดระบบการบริหารปกครองให้เมืองต่าง ๆ มีฐานะเป็นจังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้านขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย

พ.ศ. 2451 ปรับปรุงกระบวนการยุติธรรมให้เป็นรูปแบบเดียวกับกรุงเทพฯ แต่งตั้งพระอริยธรรมวงศาจารย์ (ส่วย) ที่ได้รับการศึกษาพระปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ ทำหน้าที่ผู้ปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสานตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2394

เผยแพร่พระพุทธศาสนาแบบธรรมยุติกนิกายเข้าสู่อีสานโดยการสร้างวัดสุปฏิหารามที่อุบลราชธานีเมื่อปี พ.ศ. 2396 และทยอยสร้างวัดธรรมยุติกนิกายเพิ่มขึ้นภายหลัง จัดตั้งโรงเรียนประถมศึกษาที่ใช้หลักสูตรจากส่วนกลาง ตาม พ.ร.บ. ประถมศึกษา พ.ศ. 2464

ผลจากนโยบายต่าง ๆ ข้างต้นนั้น ได้เกิดปฏิกิริยาจากคนในภาคอีสานมาตลอดทั้งทางตรงและทางอ้อม ตั้งแต่การเคลื่อนไหวที่เรียกว่า “กบฏผู้มีบุญ” (พ.ศ. 2444-2445) หรือผีบุญดังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงใช้เรียกปรากฏการณ์ทางสังคมที่แพร่ขยายไปทั่วหัวเมืองอีสานดังกล่าว และถูกปราบจากรัฐอย่างรวดเร็วเนื่องจากความสะดักที่ได้รับจากรถไฟสายแรก ซึ่งการลงโทษมีทั้งการทำทัณฑ์บน จำคุก และประหารชีวิต

ขณะเดียวกันรัฐบาลก็ได้ขยายการสื่อสารคมนาคมและการขนส่งสู่ภูมิภาคอีสานมากขึ้นโดยทางรถไฟกรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมาที่แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2443 ได้ขยายจนถึงขอนแก่นในปี พ.ศ. 2476 เส้นทางรถยนต์ที่เข้าถึงภาคอีสานครั้งแรก พ.ศ. 2472 และการไปรษณีย์โทรเลขที่เริ่มขึ้นในอีสานเมื่อ พ.ศ. 2431 ส่งผลให้สภาพสังคมและวัฒนธรรมอีสานค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปตามแนวทางการพัฒนาของรัฐบาล โดยเฉพาะภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองสู่ระบบประชาธิปไตย พ.ศ. 2475 การรวมหัวเมืองภูมิภาครอบนอกเข้าสู่การบริหารของส่วนกลางก็เป็นไปจนสมบูรณ์ การบริหารงานขึ้นกับระเบียบข้อบังคับของส่วนกลาง ทำให้ชาวอีสานได้เรียนรู้วัฒนธรรมคนไทยภาคกลางมากขึ้นและรู้สึกว่าคุณค่าของตนขึ้นกับการตัดสินใจ

ของคนในกรุงเทพฯ ทั้งยังเกิดความรู้สึกว่าวัฒนธรรมและแบบแผนการครองชีพในท้องถิ่นของตน
ด้อยกว่าคนในภาคกลาง โดยเฉพาะมาตรฐานการครองชีพ

3.4 7 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอีสานยุคการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยม (ทศวรรษ 2500)

ในด้านเศรษฐกิจ วิธีการผลิตของชาวอีสานแบบพึ่งพาธรรมชาติและผลิตเพื่อ
ยังชีพ เริ่มเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนตั้งแต่ทศวรรษ 2500 ซึ่งมีการขยายตัวของทุนนิยม โดยเฉพาะ
การเพิ่มขึ้นของชาวจีนและผู้มีอาชีพค้าขาย ประกอบกับนโยบายของรัฐบาลที่ส่งเสริมการผลิตพืช
พาณิชย์เพื่อส่งออกดังปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ซึ่งเริ่มขึ้นในปี พ.ศ.
2504 ทำให้เกิดพืชเศรษฐกิจในภาคอีสาน เช่น ฝ้าย ข้าวโพด เลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง ปอ ฯลฯ ซึ่ง
กลายเป็นการผลิตสำคัญในระยะต่อมา รวมถึงนโยบายปราบคอมมิวนิสต์ด้วยการสร้างความ
เจริญทางโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนนลาดยางคอนกรีต เขื่อนและพื้นที่ชลประทาน ไฟฟ้า ฯลฯ
รวมถึงการขยายการศึกษาภาคบังคับ ปัจจัยเหล่านี้ล้วนส่งผลให้วิธีการผลิตของอีสานเปลี่ยนไปสู่
การผลิตเพื่อขายเป็นหลัก และมีสิ่งอำนวยความสะดวกในชีวิตมากขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติ
โดยเฉพาะป่าไม้ถูกทำลายลงอย่างมาก ระบบความคิด ความเชื่อ ค่านิยมเดิมเปลี่ยนแปลงไปจาก
เดิมโดยเฉพาะเมื่อมีการอพยพแรงงานไปทำงานในเมืองมากขึ้น และการเรียนรู้ตามระบบ
การศึกษาลสมัยใหม่ สภาพสังคมและวัฒนธรรมจึงเปลี่ยนตามไปด้วย (เบญจวรรณ นาราสัจจ์,
2552, หน้า 25-29)

ดังนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองการปกครองของหัวเมืองบริเวณ
ลุ่มน้ำชีตอนกลาง หรือในเขตอีสานตอนกลาง ซึ่งมีลักษณะบางประการ เช่น สังคมและวัฒนธรรม
จารีตประเพณี ความเชื่อ และธรรมเนียมการปกครองร่วมกับหัวเมืองใหญ่ในภาคอีสาน จึงน่าจะ
ให้ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อีสาน โดยเฉพาะในเขตอีสานตอนกลางได้เป็นอย่างดี

4. ข้อมูลและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของจังหวัดในเขตอีสานตอนกลาง

4.1 จังหวัดร้อยเอ็ด

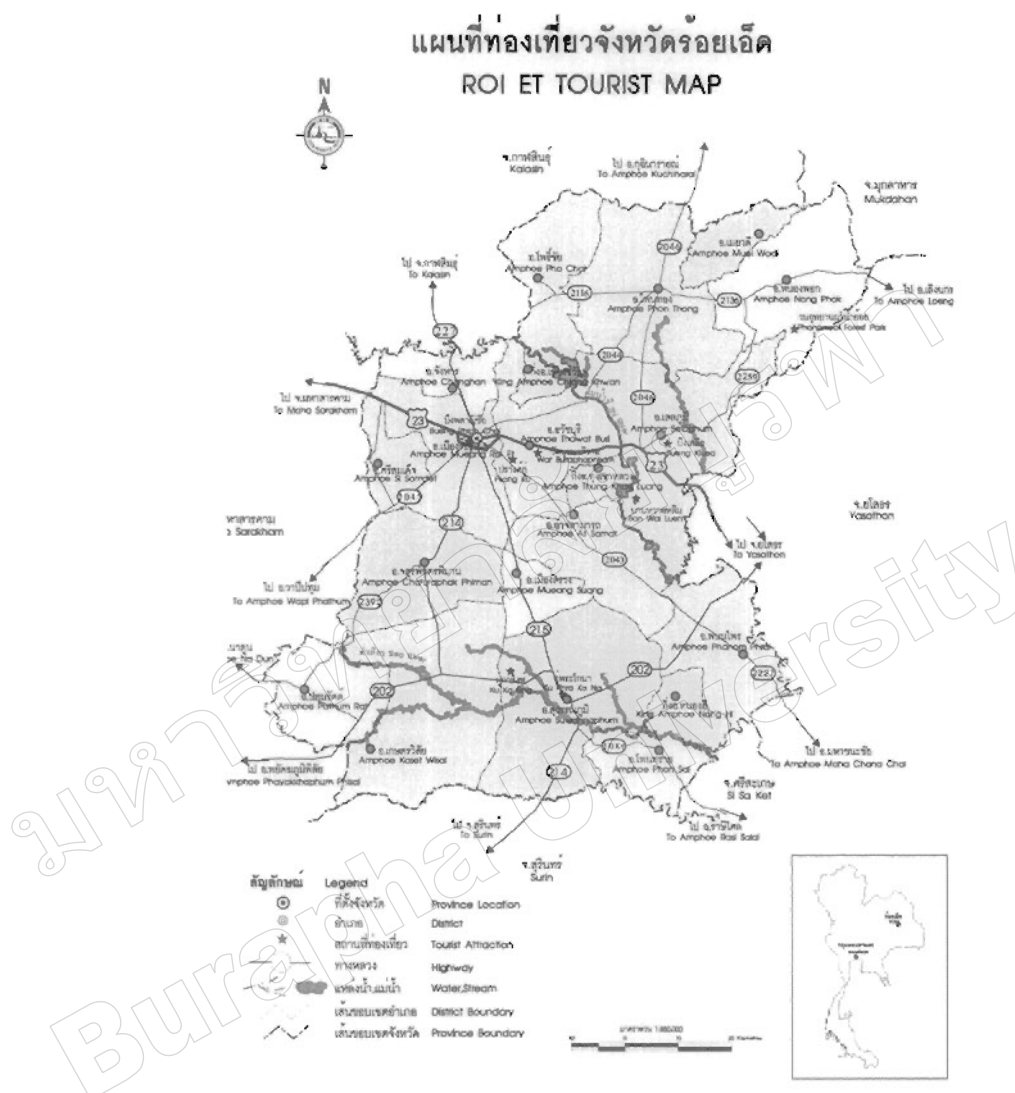
4.1.1 สภาพภูมิศาสตร์

ทิศเหนือ ติดต่อกับ จังหวัดกาฬสินธุ์และจังหวัดมุกดาหาร

ทิศตะวันออก ติดต่อกับ จังหวัดยโสธร

ทิศใต้ ติดต่อกับ จังหวัดสุรินทร์ และจังหวัดศรีสะเกษ

ทิศตะวันตก ติดต่อกับ จังหวัด มหาสารคาม

ภาพที่ 2-3 แผนที่จังหวัดร้อยเอ็ด

4.1.2 ลักษณะภูมิประเทศ จังหวัดร้อยเอ็ดมีลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปเป็นที่ราบสูงมี ความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ประมาณ 120 ถึง 160 เมตร มีภูเขา ทางตอนเหนือ ซึ่งติดต่อกับเทือกเขา ภูพาน อยู่ในพื้นที่อำเภอโพธิ์ชัย อำเภอเมยวดี อำเภอหนองพอก และตอนเหนือของอำเภอเสลภูมิ ส่วนบริเวณตอนกลางของจังหวัดมีลักษณะเป็นที่ราบลูกคลื่น มีพื้นที่ค่อนข้างกว้างอยู่ในเขตอำเภอเสลภูมิ อำเภออาจสามารถ อำเภอเมืองสรวง อำเภอจตุรพักตรพิมาน อำเภอรวัชบุรี อำเภอเมืองร้อยเอ็ด อำเภอศรีสมเด็จ อำเภอจังหาร กิ่งอำเภอเชียงขวัญ และ

กิ่งอำเภอทุ่งเขาหลวง บริเวณตอนล่างของจังหวัด มีลักษณะเป็น ที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำมูลและสาขา ได้แก่ ลำน้ำชี ลำน้ำพลับพลา ลำน้ำเตา ฯลฯ ครอบคลุม พื้นที่อำเภอปทุมวัตต์ อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอโพนทราย และกิ่งอำเภอหนองฮี พื้นที่บริเวณนี้มีลักษณะเป็นที่ราบต่ำบริเวณกว้าง เห็นได้ชัดเจน เรียกว่า “ทุ่งกุลาร้องไห้” มีเนื้อที่ประมาณ 80,000 ไร่

4.1.3 ลักษณะภูมิอากาศ จังหวัดร้อยเอ็ดได้รับอิทธิพลจากลมมรสุม

ตะวันออกเฉียงเหนือ และลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ สภาพภูมิอากาศอยู่ในประเภท ฝนเมืองร้อน (Tropical savanna) ฝนตกชุกในเดือนมิถุนายนถึงเดือนกันยายน อากาศร้อนแห้งแล้งในเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนเมษายน มี 3 ฤดูกาล คือ ฤดูฝน ฤดูหนาว และฤดูร้อน

4.1.4 ประชากร

ประชากรจำแนกตามกลุ่มชาติพันธุ์ จากการสำรวจและศึกษาค้นคว้าปรากฏว่าชาติพันธุ์ของประชากรในจังหวัดร้อยเอ็ด มีดังนี้

4.1.4.1 กลุ่มไทย - ลาว เป็นกลุ่มพื้นเมืองดั้งเดิม มีอยู่ทั่วไปในเขตพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ด

4.1.4.2 กลุ่มไทย - เขมร เป็นคนที่อยู่ในจังหวัดร้อยเอ็ด แต่มีบรรพบุรุษที่มีเชื้อสายเป็นชาวเขมร อยู่ในพื้นที่อำเภอสุวรรณภูมิ เกษตรวิสัย

4.1.4.3 กลุ่มไทย - ส่วย เป็นคนที่อยู่ในจังหวัดร้อยเอ็ด ที่มีเชื้อสายเป็นชาวส่วย หรือกูย อยู่บริเวณอำเภอสุวรรณภูมิและอำเภอโพนทราย ติดต่อกับจังหวัดศรีสะเกษ

4.1.4.4 กลุ่มภูไทหรือผู้ไทย เป็นกลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานในเขตอำเภอเมยวดีหนองพอก สัมผัสติดต่อกับจังหวัดกาฬสินธุ์ ยโสธร และมุกดาหาร

4.1.4.5 กลุ่มไทย้อ เป็นกลุ่มที่มีเชื้อสายจากแขวงคำมวน สาธารณรัฐประชาธิปไตย ประชาชนลาว อยู่ในเขตอำเภอโพธิ์ชัย

นอกจากนี้ยังมีกลุ่มคนที่อพยพเข้ามาอาศัยในจังหวัดร้อยเอ็ดภายหลังที่สำคัญ ได้แก่ กลุ่มไทย-จีน กลุ่มไทย-ญวน และกลุ่มไทย-แขก

จำนวนประชากร

สถิติจำนวนประชากรจังหวัดร้อยเอ็ด พ.ศ. 2554 (กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย, 2554)

จำนวนประชากรรวม 1,305,058คน

ชาย 651,054 คน

หญิง

654,004 คน

4.1.5 การเมืองการปกครอง

การเมืองการปกครองเมืองร้อยเอ็ดเดิมจัดรูปแบบการปกครองหัวเมืองขึ้นสมัยอาณาจักรล้านช้างอยู่ในความดูแลของเมืองจำปาศักดิ์ มีเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร เรียกว่า “ระบบอาญาสี่” ใช้ระบบนี้ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว ได้จัดการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองใหม่ เมืองร้อยเอ็ดได้ยกฐานะเป็นมณฑลร้อยเอ็ด และต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2453 บริเวณร้อยเอ็ดได้ยกฐานะเป็นมณฑลร้อยเอ็ด ในปี พ.ศ. 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการปกครองเสียใหม่ยุบมณฑลร้อยเอ็ดเปลี่ยนเป็นจังหวัดร้อยเอ็ดและหลังจากการเปลี่ยนแปลงมาเป็นระบอบประชาธิปไตย ได้ขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย

4.1.6 ลำดับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์

4 1.6.1 ชุมชนโบราณในพุทธศตวรรษที่ 19 ภายหลังจากที่อิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมขอมเสื่อมลงชุมชนต่าง ๆ ในดินแดนร้อยเอ็ดและภาคอีสาน ก็กระจายเป็นชุมชนเล็ก ๆ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 ได้ปรากฏชื่อเมืองร้อยเอ็ดในเอกสารล่าวว่าพระเจ้าฟ้ารุ่งเมื่อดำรงตำแหน่งเป็นบุตรเขยเมืองขอมได้นำไพร่พลมารวมกำลังอยู่ที่ร้อยเอ็ดก่อนจะยกทัพไปตีเมืองหลวงพระบางได้สำเร็จ แล้วสถาปนาอาณาจักรล้านช้าง

4 1.6 2 การตั้งถิ่นฐานของกลุ่มคนไทย-ลาวในพุทธศตวรรษที่ 23 และสร้างบ้านแปงเมือง หลักฐานเกี่ยวกับเมืองร้อยเอ็ดได้ขาดหายไปประมาณ 400 ปี กระทั่งพุทธศตวรรษที่ 23 จึงปรากฏหลักฐานชัดเจนถึงการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มคนและ การแพร่กระจายของวัฒนธรรมไทย-ลาวเข้าสู่ดินแดนร้อยเอ็ด

ประมาณปี พ.ศ. 2231 เมืองเวียงจันทน์ศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้างได้เกิดความไม่สงบพระครูโพนสะเม็ดพร้อมพรรคพวกประมาณ 3,000 คน ได้อพยพหนีภัยจากกษัตริย์อพยพลงมาตามลำน้ำโขงในที่สุดได้ตั้งมั่นอยู่บริเวณเมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งนางเพาและนางแพงเป็นหัวหน้าปกครองด้วยความเลื่อมใสศรัทธาในพระครูโพนสะเม็ด จึงได้นิมนต์พระครูโพนสะเม็ดมาทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาและปกครองเมืองจำปาศักดิ์ ต่อมาเจ้าหน่อกษัตริย์ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่า “เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร” แล้วขยายอิทธิพลไปยังดินแดนต่าง ๆ กระทั่งมีอำนาจเหนือสองฝั่งแม่น้ำโขงและก่อตั้งเมืองใหม่ขึ้นมาหลายแห่ง

โดยส่งบริวารไปปกครองเมืองเหล่านี้ เช่น เมือง เชียงแตง เมืองสีทันดร เมืองรัตนบุรี เมืองคำทอง เมืองสาละวิน และเมืองอัตตะปือ เป็นต้น

พ.ศ. 2256 เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรได้มอบหมายให้จารย์แก้วควบคุมไพร่พลประมาณ 3,000 คนมาสร้างบ้านแปงเมืองขึ้นใหม่ในดินแดนอีสานตอนกลาง เรียกว่า เมืองท่ง (บ้านเมืองท่ง) (ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่อำเภอสุวรรณภูมิ) พ.ศ. 2268 จารย์แก้วป่วยถึงแก่กรรม เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรจึงแต่งตั้งท้าวมีดบุตรคนโตเป็นเจ้าเมือง คนต่อมา และให้ท้าวทนต์น้องเป็นอุปฮาด พ.ศ. 2306 ท้าวมีดถึงแก่กรรม ท้าวทนต์ได้รับ การแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองแทน ต่อมาเกิดข้อขัดแย้งกับท้าวเสียงและท้าวสัน (บุตรท้าวมีด) เป็นเหตุให้ท้าวเสียงและท้าวสันหนีไปพึ่งพระบรมโพธิสมภารของสมเด็จพระบรมราชาที่ 3 (พระเจ้าเอกทัศ) แห่งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาที่ 3 ได้มอบหมายให้พระยากรมท่าและพระยาพรหมเป็นเจ้าหลวงขึ้นไปจัดการบ้านเมือง ท้าวทนต์เมื่อทราบข่าวกองกำลัง ของกรุงศรีอยุธยาขึ้นมาพร้อมท้าวเสียงและท้าวสันเกิดความเกรงกลัว จึงอพยพครอบครัวหนี ไปอยู่บ้านกุดจอก (ปัจจุบันอยู่ในเขตพื้นที่อำเภอ จตุรพักตรพิมาน) ท้าวเสียงและท้าวสันจึงได้ปกครองเมืองท่งตั้งแต่นั้นมา เมืองท่งจึงอยู่ในอำนาจของกรุงธนบุรีและขาดจากอำนาจ ของนครจำปาศักดิ์

4.1.6 3 การเป็นบ้านเมืองในสมัยกรุงธนบุรี-รัตนโกสินทร์ยกบ้านท่มช้างเป็นเมืองร้อยเอ็ด

เมื่อพระเจ้าตากสินมหาราชจัดการบ้านเมืองในส่วนกลางเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยากรมท่าและพระยาพรหมเดินทางมาดูแลหัวเมืองอีสานอีกครั้ง เมื่อท้าวทนต์ทราบว่า พระยากรมท่าและพระยาพรหมกลับมาจัดการบ้านเมืองบริเวณนี้ ได้เข้าพบพระยาทั้งสองเพื่อขออ้อนวอน พระยากรมท่าและพระยาพรหมเห็นว่า ท้าวทนต์มีบริวารมาก จึงมีใบบอกไปยังกรุงธนบุรี ขอตั้งท้าวทนต์เป็นเจ้าเมือง โดยยกบ้าน ท่มช้างขึ้นเป็นเมืองร้อยเอ็ดตามนามเดิม ท้าวทนต์ได้รับแต่งตั้งเป็นพระขัติยะวงษา ถือเป็น ตำแหน่งเจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนแรก พระยากรมท่าและพระยาพรหมเห็นว่าเมืองท่ง ตั้งอยู่ริมลำน้ำต้นเติน เมื่อถึงช่วงน้ำหลากกัดเซาะตลิ่งพังทุกปีจึงปรึกษาท้าวสันและกรมการเมืองเห็นควรย้ายเมือง ไปตั้งที่บริเวณดงท้าวสาร ซึ่งมีชัยภูมิที่เหมาะสมและอยู่ห่างไกลเมืองท่ง ไม่มากนัก เรียกว่า “เมืองสุวรรณภูมิ” เมื่อ พ.ศ. 2319 เมืองสุวรรณภูมิและเมืองร้อยเอ็ด ได้ขึ้นตรงต่อกรุงธนบุรีเช่นเดียวกัน

พ.ศ. 2325 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีแห่งใหม่ของไทย เมืองร้อยเอ็ดและเมืองสุวรรณภูมิ ตลอดจนเมืองใน

ดินแดนอีสานต่างก็ขึ้นตรงต่อกรุงรัตนโกสินทร์ เมืองร้อยเอ็ดมีการพัฒนา อย่างต่อเนื่องจนทำให้มีฐานะทางการเมืองและมีความสำคัญเหนือเมืองสุวรรณภูมิในเวลาต่อมา

4 1.6.4 เมืองร้อยเอ็ดในเหตุการณ์กบฏอุนวงศ์

พ.ศ. 2326 พระขัติยะวงษา (ทน) ถึงแก่กรรม ท้าวสีลังบุตรคนโต ได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นพระขัติยะวงษาเจ้าเมืองร้อยเอ็ดสืบแทนบิดา ส่วนท้าวบุญตรคนรอง เป็นอุปฮาด และท้าวอ่อนบุตรคนเล็กได้เข้าไปรับราชการมหาดเล็กที่กรุงเทพฯ ซึ่งต่อมาในปี พ.ศ. 2335 ได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นพระรัตนวงษาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ พระขัติยะวงษา (สีลัง) ดูแลเมืองร้อยเอ็ดด้วยความสามารถจนถึงปี พ.ศ. 2369 เจ้าอุนวงศ์กษัตริย์ลาว เป็นกบฏต่อแผ่นดินไทย มอบหมายให้อุปฮาด (ติสละ) ผู้นำกองบราชวงศ์ (เหง้า) บุตรคุม กองทัพเดินทางเข้ายึดครองเมืองนครราชสีมา ขณะเดินทางผ่านหัวเมืองกาฬสินธุ์และ เมืองเขมราฐก็จับเจ้าเมืองและกรมการเมืองฆ่าเสีย เพราะไม่ให้ความอ่อนน้อม แล้วกวาดต้อนประชาชนส่งไปยังเวียงจันทน์เพื่อตัดกำลังที่จะให้ความช่วยเหลือกรุงเทพฯ ต่อไป ส่วนพระขัติยะวงษา (สีลัง) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดยอมอ่อนน้อมและยกบุตรสาว 3 คน คือ นางหมานุย นางดู่ และนางแก้ว เป็นของกำนัลให้แก่อุปฮาดและราชวงศ์ลาว เพื่อแลกกับความเป็นอิสระของตนเองและเมืองร้อยเอ็ด ซึ่งบังเกิดผลดีภายหลังคือ เมื่อกองทัพกบฏ เจ้าอุนวงศ์แตกพ่ายถอยร่นลงมา กองกำลังทหารเมืองร้อยเอ็ดก็เข้าโจมตีซ้ำเติมพวกกบฏจนพ่ายแพ้ในที่สุด ต่อมาในปี พ.ศ. 2370 พระขัติยะวงษา (สีลัง) ได้รับความดีความชอบ โปรดเกล้าฯ เป็นพระยาขัติยะวงษา ดูแลเมืองร้อยเอ็ดจนถึงปี พ.ศ. 2389 ก็ถึงแก่กรรม พระพิไลสุริยวงศ์ บุตรชายอีกคนของพระยาขัติยะวงษา (สีลัง) ที่ขึ้นมาเคารพศพบิดาที่ เมืองร้อยเอ็ดได้รับแต่งตั้งให้รักษาราชการเจ้าเมืองร้อยเอ็ดไปก่อน ทำให้อุปฮาด (สิงห์) ผู้นำต่างมารดาไม่พอใจอย่างยิ่ง เมื่อจัดการศพบิดาเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ในคืนหนึ่งที่อุปฮาด (สิงห์) ตั้งวงบ่อนโปที่บ้านพระยาขัติยะวงษา (สีลัง) ผู้ตายและให้เพี้ยศรีหา ผู้เป็นบุตรไปชวนพระพิไลสุริยวงศ์มาเล่นไปด้วยกัน พอตกตึกประมาณ 6 ทุ่มเศษ ขณะที่พระพิไลสุริยวงศ์ซึ่งเล่นไปเสียเงินออกไปนั่งเล่นที่นอกชานบ้าน จึงถูกจิ้งจันลอบใช้ทวนแทงขึ้นที่ร่องไม้ตามรอยต่อพื้นบ้านถึงแก่กรรม ทางกรุงเทพฯ เข้าใจว่า อุปฮาด (สิงห์) มีส่วนเกี่ยวข้องจึงมีตราสารสั่งให้พระรัตนวงษา (ภู) เจ้าเมืองสุวรรณภูมินำอุปฮาด (สิงห์) และบุตรหลานพระยาขัติยะวงษาไปสืบสวนพิจารณาคดีที่กรุงเทพฯ อุปฮาด (สิงห์) ได้ ถึงแก่กรรมด้วยโรคปัจจุบันในระหว่างเดินทางก่อนรับฟังคำพิพากษาหน้านั้น ได้บันทึกว่า ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องในการวางแผนฆ่าพระพิไลสุริยวงศ์ผู้เป็นพี่แต่อย่างใด ทางกรุงเทพฯ สอบสวน แล้วเป็นจริงตามบันทึก บุตรหลานของอุปฮาด (สิงห์) และบุตรหลานของพระยาขัติยะวงษา (สีลัง) จึงพ้นผิด ส่วน

จึงจันให้การปฏิเสธแต่ด้วยหลักฐานการกระทำผิดชัดเจน จึงตัดสินประหารชีวิต เมื่อจัดการกับคดีเป็นที่เรียบร้อยแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์อินทร์ เป็นพระขัติยะวงษาในปี พ.ศ. 2392 เพราะเห็นว่าราชวงศ์อินทร์ เป็นผู้ซื่อสัตย์ไม่ได้เกี่ยวข้องกับคดีฆ่าพระพิไลยสุริยวงศ์และเข้าร่วมกองทัพกรุงเทพฯ สู้รบกับเวียดนามในดินแดนเขมร ถึง 2 ครั้ง จึงเห็นสมควรได้รับความดีความชอบดังกล่าว และให้ท้าวจันทรราชบุตรเป็น อุปฮาด ท้าวสุริยะ บุตรท้าวอินทร์เป็นราชวงศ์ และท้าวกาบุตรพระยาขัติยะวงษา (สีลัง) เป็นราชบุตร พระขัติยะวงษา (อินทร์) ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองร้อยเอ็ดได้ประมาณ 9 เดือนก็ถึงแก่กรรม อุปฮาด (จันทร) จึงได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นพระขัติยะวงษา (จันทร) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดสืบแทน ราชวงศ์ (ภู) เป็นอุปฮาด ราชบุตร (กา) เป็นราชวงศ์และแต่งตั้งให้ท้าวสาร บุตรพระพิไลยสุริยวงศ์เป็นราชบุตรราชวงศ์ (ก่า) อยู่ในตำแหน่งได้เพียงเดือนเศษ ก็ถึงแก่กรรม พระขัติยะวงษา (จันทร) จึงแต่งตั้งราชบุตร (สาร) เป็นราชวงศ์และขอแต่งตั้งท้าวจอมบุตรพระยาขัติยะวงษา (สีลัง) อีกคนหนึ่งเป็นราชบุตรสืบแทนตามลำดับ

พ.ศ. 2408 พระขัติยะวงษา (จันทร) มีใบบอกไปยังกรุงเทพฯ ขอดังบ้านลาดกุดยางใหญ่ (กุดนางโย) ขึ้นเป็นเมืองมหาสารคาม ให้ท้าวมหาไชย (กวด) บุตรของอุปฮาด (สิงห์) เมืองร้อยเอ็ด เป็นพระเจริญราชเดช เจ้าเมืองคนแรกและแต่งตั้ง ท้าวบัวทอง บุตรของอุปฮาด (ภู) เป็นอุปฮาด ท้าวไชยวงศ์ษา (อึ้ง) บุตรของพระขัติยะวงษา (สีลัง) เป็นอัครวงษ์ และท้าวเถื่อนบุตรของพระขัติยะวงษา (จันทร) เป็นอัครบุตร พร้อมกันนี้ พระขัติยะวงษา (จันทร) ยังมอบประชาชนให้มาอยู่ในความดูแลของเมืองมหาสารคาม ประมาณ 4,000 คนอีกด้วย และขณะเดียวกันพระขัติยะวงษา (จันทร) ชราภาพมากไม่สามารถดูแลบ้านเมืองได้อย่างทั่วถึง จึงได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นพระนิคมจางวาง และ อุปฮาด (ภู) ถึงแก่กรรม ราชวงศ์ (สาร) จึงได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นพระขัติยะวงษาเจ้าเมือง ร้อยเอ็ดสืบแทน แต่งตั้งราชบุตร (จอม) เป็นอุปฮาดและให้ท้าวเสือ บุตรของพระพิไลยสุริยวงศ์เป็นราชบุตร

4.1.6.5 เมืองร้อยเอ็ดในเหตุการณ์กบฏฮ่อ

พ.ศ. 2418 เกิดกบฏฮ่อที่เวียงจันทน์และหนองคาย พระยามหาอำมาตยาธิบดี (สิน) ซึ่งพำนักอยู่เมืองอุบลราชธานีได้เกณฑ์กำลังพลทางหัวเมืองตะวันออกไปช่วยปราบกบฏฮ่อ มีเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ (เจ้าน้อยคำ) เจ้าเมืองอุบลราชธานีเป็นหัวหน้า เมื่อยกกองทัพมาถึงเมืองร้อยเอ็ด พระขัติยะวงษา (สาร) และราชวงศ์ (เสือ) ได้ สมทบกองทัพไปปราบฮ่อด้วยขณะระหว่างการต่อสู้ราชวงศ์ (เสือ) ถูกกระสุนปืนที่มือขวา ได้รับบาดเจ็บพระขัติยะวงษา (สาร) เกิดความกลัวจึงหลบหนีกลับมาเมืองร้อยเอ็ด ดังนั้น เมื่อเสร็จศึกปราบกบฏฮ่อเป็นที่เรียบร้อยแล้ว

พระยามหาอำมาตยาธิบดีจึงมีตราสารส่งให้คุมตัว พระขัติยะวงษา (สาร) ไว้ แต่ก็หลบหนีไปที่เมืองนครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมาจึงจับตัวส่งไปให้พระยามหาอำมาตยาธิบดีที่เมืองหนองคาย และถึงแก่กรรมที่นั่น ส่วนที่เมือง ร้อยเอ็ด ราชวงศ์ (เสือ) ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้รักษาราชการเจ้าเมืองร้อยเอ็ดไปก่อน จนถึง ปี พ.ศ. 2420 จึงได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นพระขัติยะวงษา (เสือ) ทำวกร บุตรของราชวงศ์ (เหง้า) เป็นอุปฮาด ทำวเชียงคำ น้องทำวกาเป็นราชวงศ์ และทำวจักรหลานพระขัติยะวงษา (เสือ) เป็นราชบุตร ปี พ.ศ. 2422 อุปฮาด (กา) และราชวงศ์ (เชียงคำ) ถึงแก่กรรม พระขัติยะวงษา (เสือ) จึงมีใบบอกกรุงเทพฯ ขอตั้งราชบุตร (จักร) เป็นอุปฮาด ทำวภา บุตรทำวสุริยวงศ์ เป็นราชวงศ์ และทำวเครือ บุตรพระขัติยะวงษา (เสือ) เป็นราชบุตร แต่ไม่นานนักอุปฮาด (จักร) ก็ได้ถึงแก่กรรม

พ.ศ. 2423 พระขัติยะวงษา (เสือ) มีใบบอกไปยังกรุงเทพฯ ขอตั้ง บ้านท่าเสาธงเป็นเมืองธวัชบุรี ให้ทำวโพธิราช (พระอรรังไชยธวัช) เป็นเจ้าเมืองคนแรก ทำวสุว บุตรของพระพิไลยสุริยวงศ์เป็นอุปฮาด เมื่อทำวโพธิราชถึงแก่กรรม ทำวสุวจึง เข้ารับตำแหน่งเจ้าเมืองแทน ในปี พ.ศ. 2425 ต่อมาทำวสุวขอลาออกจากเจ้าเมือง ธวัชบุรีเพราะชราภาพ แต่ได้ขอตั้งเพี้ยเมืองขวา บุตรเขยของตนเป็นผู้รักษาราชการเจ้าเมืองแทน จนถึงปี พ.ศ. 2462 จึงย้ายเมืองธวัชบุรีไปตั้งที่บ้านแวง เรียกว่าอำเภอพนทอง เมื่อปี พ.ศ. 2482 เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอแวง และ พ.ศ. 2496 ก็กลับเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอพนทองเช่นเดิม ส่วนบริเวณท้องที่อำเภอธวัชบุรีเดิมเกิดมีโจรผู้ร้ายชุมจึงตั้งอำเภอนิวที่บ้านโป่งลิง โดยทางราชการได้ย้ายอำเภอร้อยเอ็ด ซึ่งตั้งอยู่ริมกำแพงเมืองร้อยเอ็ด ทางด้านทิศตะวันออกไปอยู่บ้านโป่งลิง ในปี พ.ศ. 2454 แล้วเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอเขมรบาดาล ในปี พ.ศ. 2455 และต่อมาจึงเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอธวัชบุรีตามชื่อเมืองเก่า จนถึงปัจจุบัน

พ.ศ. 2424 พระขัติยะวงษา (เสือ) มีใบบอกกรุงเทพฯ ขอเลื่อนราชวงศ์ (ภา) เป็นอุปฮาด ราชบุตร (เครือ) เป็นราชวงศ์ และให้ทำวอุปฮิตน้องชาย พระขัติยะวงษา (เสือ) เป็นราชบุตร

พ.ศ. 2425 พระขัติยะวงษา (เสือ) ราชวงศ์ (เครือ) และราชบุตร (อุปฮิต) ถึงแก่กรรม อุปฮาด (ภา) จึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้รักษาราชการแทนเจ้าเมืองร้อยเอ็ด จนถึงปี พ.ศ. 2428 กรมการเมืองร้อยเอ็ดจึงมีใบบอกถึงกรุงเทพฯ ขอแต่งตั้ง อุปฮาด (ภา) เป็นเจ้าเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ อุปฮาด (ภา) เป็นพระขัติยะวงษา ตามที่กรมการเมืองร้อยเอ็ดเสนอขอ ส่วนตำแหน่ง อุปฮาดราชบุตรให้รักษาราชการแทนไปก่อน

จนถึงปี พ.ศ. 2432 จึงได้รับโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เข้าสู่ตำแหน่งอุปฮาดและราชบุตรตามที่ขอพระราชทานไว้

พ.ศ. 2433 พระขัติยวงษา (ภา) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดถึงแก่กรรม กรมการเมืองขอตั้งชานนท์ (จารย์เหลา) ว่าที่อุปฮาดรักษาราชการแทนเจ้าเมืองร้อยเอ็ดไปก่อนเพื่อรอการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าเมือง ขณะเดียวกันทางกรุงเทพฯ ก็กำลังวางแผนการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองใหม่ให้มีรูปแบบเดียวกันทั่วประเทศ ในรูปแบบการปกครองแบบเทศาภิบาลในเวลาต่อมา

4.1.6.6 การปฏิรูปการปกครองในระบบมณฑลเทศาภิบาลในสมัยรัชกาลที่ 5

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำการปฏิรูปหัวเมืองอีสาน เพราะทรงดำริว่าให้การปกครองดูแลไม่ทั่วถึง และดินแดนใกล้เคียงก็ถูกฝรั่งเศสเข้ายึดครอง จึงให้รวมหัวเมืองอีสานเข้าด้วยกัน แล้วจัดแบ่งออกเป็น 4 กองใหญ่ แต่ละกองมีข้าหลวงกำกับการปกครองต่างพระเนตรพระกรรณ กองละ 1 คน และมีข้าหลวงใหญ่ กำกับราชการอีกชั้นหนึ่ง ประทับอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์ โดยกองใหญ่ทั้ง 4 หัวเมือง ได้แก่ หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ และหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ซึ่งเมืองร้อยเอ็ดเป็นหัวเมืองเอกในจำนวน 12 เมืองของหัวเมือง ลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ มีศูนย์กลางการบริหารหัวเมืองอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ให้ พระยาราชเสนาและพระภักดีณรงค์ ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานีเป็นข้าหลวงประจำหัวเมือง ลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือไปก่อนและโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ จนในปี พ.ศ. 2434 จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่แทน เมื่อประทับอยู่เมืองอุบลราชธานี ได้ไม่นานก็ให้รวมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือเข้าด้วยกันเรียกว่าหัวเมืองลาวกาว แล้วทรงเลือกตั้งกรมการเมืองที่ทรงคุณวุฒิออกไปเป็น ข้าหลวงประจำหัวเมือง โดยให้ท้าวสุริยะ (หมั่น) ตั้งเป็น “พระสุจริตรัฐการ” ไปเป็นข้าหลวง ประจำเมืองร้อยเอ็ด พอปี พ.ศ. 2436 จึงมีสารตราพระราชสีห์ใหญ่ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จนิวัตสู่กรุงเทพฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ มาดำรงตำแหน่งสืบแทน ปี พ.ศ. 2437 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตราระบบการปกครองเทศาภิบาลขึ้นใช้เพื่อเป็นแนวทางการ ปกครองส่วนภูมิภาคเหมือนกันทั่วประเทศ หัวเมืองลาวกาวจึงเปลี่ยนฐานะเป็นมณฑลลาวกาว แต่ถึงปี พ.ศ. 2442 ก็โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามมณฑลเสียใหม่ ให้เรียกชื่อตามลักษณะภูมิประเทศ และเพื่อมิให้เกิด

ความรู้สึกแบ่งแยกในด้านเชื้อชาติ ดังนั้น มณฑลลาวท้าวจึงเปลี่ยนนามเป็นมณฑล
ตะวันออกเฉียงเหนือ และมณฑลอีสานตามลำดับ

พ.ศ. 2442 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่าง
พระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ เสด็จมาตรวจราชการเมือง ร้อยเอ็ด จึงโปรด
เกล้าฯ แต่งตั้งให้ชานนท์ (จารย์เหลา) ซึ่งรักษาราชการในตำแหน่ง อุปฮาดเมืองร้อยเอ็ด เป็น
พระสตาเนกประชาธรรม ตำแหน่งปลัดเมืองร้อยเอ็ด เมืองแสน เป็นพระสตานันท์ประชาธ
ยกระบัตรเมือง นายเลียงเป็นหลวงสตาเนกนุกูลกิจ ผู้ช่วยราชการเมือง และนายเหลียมเป็น
หลวงสตาภิบาลบริหาร ซึ่งเป็นตำแหน่งเดิม แต่ปรับเปลี่ยนให้เป็นรูปแบบเดียวกันทั่วประเทศ และทรง
ทราบฯ บ้านสันซึ่งตั้งอยู่ระหว่างเมืองสุวรรณภูมิกับเมืองร้อยเอ็ดเป็นแหล่งชุมนุมโจรก่อความ
เดือดร้อนแก่ประชาชนในละแวกนั้นเป็นอย่างยิ่ง จึงโปรดเกล้าฯ ยกฐานะบ้านสันขึ้นเป็น อำเภอ
สระบุษย์ มีขุนมณฑลพานุกรม (ชม) เป็นนายอำเภอคนแรก ต่อมาในปี พ.ศ. 2455 ก็เปลี่ยนชื่อเป็น
อำเภออาจสามารถจนถึงปัจจุบัน

อนึ่ง ในการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำการปฏิรูปการ
ปกครองส่วนภูมิภาคให้เป็นรูปแบบเดียวกันทั่วประเทศ โดยส่งขุนนางจาก ส่วนกลางเข้ามาบริหาร
ดูแลหัวเมืองทำให้เจ้านายท้องถิ่นมองว่าตนถูกลดทอนอำนาจ และการจัดเก็บภาษีอากรเป็นเงิน
อย่างเข้มงวด ทำให้ประชาชนเกิดความเดือดร้อนโดยทั่วไป พ.ศ. 2443 จึงก่อให้เกิดผู้อ้างตนว่า
เป็นผู้มีบุญหรือผู้มีบุญมีเวทมนตร์ที่จะช่วยเหลือให้ประชาชนมีอิสรภาพและมีความเป็นอยู่ดีขึ้น
ระบาคกระจ่ายไปทั่วอีสาน และมีลายแทง จารลงใบลานพยากรณ์ว่า กลางเดือน 6 ปีฉลู ร.ศ. 110
(พ.ศ. 2444) จะเกิดเภทภัยใหญ่หลวง หินแร่ (หินลูกรัง) จะกลายเป็นทองคำ พักทองพิกเขียว จะ
กลายเป็นขี้เถ้า ควายเผือกและหมูจะกลายเป็นยักษ์ขึ้นกินคน ผู้มีบุญจะเป็นใหญ่ในโลก ทำให้
ประชาชน หัวเมืองต่าง ๆ พากันเดินทางมาเก็บเอาหินแร่ที่ทุ่งตะวันตกเมืองเสลภูมิ ร้อยเอ็ด
(ทุ่งหัวโล่ เมืองเส) เพื่อนำไปบูชาให้กลายเป็นทองคำตามคำพยากรณ์ นายเข้มจึงตั้งตนเป็น
องค์เหล็ก ผู้มีบุญขึ้นที่เมืองเสลภูมิ ต่อมาจึงถูกนายร้อยตรีขุนบรรหารรณพรค (สาทร ศาสสนันท์)
จับตัวได้ที่บ้านหนองขำ เมืองเสลภูมิ ส่วนนายบัวลา ตั้งตนเป็นผู้มีบุญขึ้นที่เมืองจตุรพักตรพิมาน
จึงถูกจับประหารชีวิตฐานเป็นกบฏต่อราชอาณาจักรที่บริเวณโรงเรียนอาชีวศึกษาร้อยเอ็ดปัจจุบัน

พ.ศ. 2448 พระสตาเนกประชาธรรม ปลัดเมืองร้อยเอ็ด ได้รับโปรดเกล้าฯ
เป็นพระยาขัติยวงษาเอการิกสตานันท์ ผู้ว่าราชการเมืองร้อยเอ็ด นับว่าท่านเป็นชาวพื้นเมืองที่
ได้รับตำแหน่งเจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนสุดท้าย เมื่อท่านเกษียณราชการ ในปี พ.ศ. 2452 ก็ได้รับการ

แต่งตั้งเป็นปรีชาข้าราชการเมืองร้อยเอ็ดตลอดชีวิต และด้วยความดีความชอบในการปฏิบัติหน้าที่ราชการดังกล่าว จึงได้รับโปรดเกล้าฯ พระราชทาน นามสกุล “ณ ร้อยเอ็ด” ในเวลาต่อมา

4 1.6 7 ยกเมืองร้อยเอ็ดขึ้นเป็นบริเวณร้อยเอ็ด

พ.ศ. 2450 เมืองร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลอีสาน ได้รับยกฐานะขึ้นเป็นบริเวณร้อยเอ็ดขุนประติษฐ์ยุทธการ (พรหม) ข้าหลวงยุติธรรมบริเวณ รักษาราชการแทน ข้าหลวงบริเวณร้อยเอ็ด โดยแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 5 เมือง ได้แก่ เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ เมืองมหาสารคาม เมืองกมลาไสย และเมืองกาฬสินธุ์ โดยเมืองร้อยเอ็ดแบ่งเขตการปกครองเป็น 3 อำเภอ คือ อำเภอปจิมร้อยเอ็ด (อำเภอเมือง ร้อยเอ็ด) อำเภออุทัยร้อยเอ็ด (อำเภอธวัชบุรี) และอำเภอสระบุรี (อำเภออาจสามารถ)

4 1.6.8 การตั้งมณฑลร้อยเอ็ด

พ.ศ. 2453 พระยาศรีธรรมสุนทร มาดำรงตำแหน่งเทศาภิบาล ข้าหลวงมณฑลอีสาน แทนพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรพลธิประสงศ์ ที่เสด็จกลับกรุงเทพฯ ได้ดำเนินการบริหารราชการมณฑลอีสานอย่างหัวเมืองชั้นใน ทำให้มีข้าราชการ เพิ่มมากขึ้นและการเก็บผลประโยชน์มากขึ้นตามลำดับ ทั้งนี้ เพราะมณฑลอีสานมีพื้นที่กว้างขวาง และประชาชนมีจำนวนมากกว่าจำนวนประชาชนมณฑลใด ๆ จึงนำความปรึกษา กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ขณะนั้น เห็นพ้องกันว่า ควรแยกมณฑลอีสานออกเป็น 2 มณฑล คือ มณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ด ดังนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงมีหนังสือขอพระราชทานกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งก็ได้รับพระบรมราชานุญาตตามที่กราบบังคมทูลขอ บริเวณร้อยเอ็ดจึงได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นมณฑลร้อยเอ็ดมีเขตการปกครอง 3 จังหวัด คือ จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดมหาสารคาม และจังหวัดกาฬสินธุ์ โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุริยเดชะวิเศษฤทธิ ทศทิศวิชัย (จาบ สุวรรณทัต) ปลัดมณฑลประจำเมืองร้อยเอ็ด รักษาราชการแทนสมุหเทศาภิบาล และ วันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2455 จึงโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าธำรงศิริ ศิริวัช ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลคนแรก จนถึงเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2457 จึงได้รับคำสั่งให้ไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรี แล้วโปรดเกล้าฯ ให้พระยารณชัยชาญยุทธ (ถนอม บุญญเกตุ) มาดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ดแทนขณะเดียวกัน ปี พ.ศ. 2455 ได้มีการจัดตั้งกำลังทหารขึ้นที่เมืองร้อยเอ็ด โดยย้ายกรมทหารราบที่ 20 จากมณฑลอุดรมาประจำที่เมืองร้อยเอ็ด และ ปี พ.ศ. 2457 ก็ย้ายกองพลทหารราบที่ 10 เมืองอุบลราชธานี มาประจำการที่เมืองร้อยเอ็ด จนถึง

ปี พ.ศ. 2470 จึงทำการยุบหน่วยทำการทหารเหล่านี้ไปประจำการที่เมืองนครราชสีมา ส่วนเมืองร้อยเอ็ดคงเหลือไว้แต่ ทหารประจำหน่วยจำนวน 1 กองพันเท่านั้น

4.1 6.9 รวมมณฑลร้อยเอ็ด มณฑลอุบล มณฑลอุดร เป็นภาคอีสาน

พ.ศ. 2465 โปรดเกล้าฯ ให้รวมมณฑลร้อยเอ็ด มณฑลอุบล และ มณฑลอุดร เป็นภาค เรียกว่า ภาคอีสาน มีอุปราชประจำภาคอยู่ที่เมืองอุดรธานี

พ.ศ. 2468 โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกภาคอีสาน แล้วปรับเปลี่ยนเป็นการปกครองระบบมณฑลตามเดิม และในระหว่างปี พ.ศ. 2464 - พ.ศ. 2469 มณฑลร้อยเอ็ด มีพระยาแก้วโกรพ (ทองสุข ผลพันธ์ทิน) ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล

4 1.6 10 ยุบมณฑลร้อยเอ็ดเปลี่ยนเป็นจังหวัดร้อยเอ็ด

พ.ศ. 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคเสียใหม่จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยุบมณฑลร้อยเอ็ด มณฑลอุบล และมณฑลอุดร แล้วให้เปลี่ยนเป็นจังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดอุบลราชธานี และจังหวัดอุดรธานี ขึ้นต่อมณฑลนครราชสีมา ทำให้มณฑลร้อยเอ็ด ปรับเปลี่ยนเป็นจังหวัดร้อยเอ็ด มีพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (ทองจันทรางศุ) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งในระหว่างนี้ได้มีการขุดลอกบึงพลาญชัยให้สามารถเก็บกักน้ำไว้ใช้ได้ตลอดทั้งปี โดยได้รับความร่วมมือร่วมใจจากประชาชนชาวร้อยเอ็ดเป็นจำนวนมาก แต่การขุดลอกบึงพลาญชัยยังไม่แล้วเสร็จ ประชาชนที่มาช่วยทำงานป่วยเป็นโรคท้องร่วงกันมาก และระบาดอย่างรวดเร็วจึงมีคำสั่งยกเลิกการขุดลอกบึงชั่วคราวแล้วเริ่มขุดใหม่ในระยะต่อมา ส่วนพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ก็ได้รับคำสั่งให้ไปดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมมหาดไทย เมื่อปี พ.ศ. 2471 มหาอำมาตย์ตรี พระนรินทรภักดี (สุข ทังสุภูติ) มาดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดคนต่อมา และเห็นว่าบริเวณจวน (บ้านพัก) มีตึ้นยางขึ้นเต็มเป็นจำนวนมาก จึงมีคำสั่งให้นำนักโทษจากเรือนจำร้อยเอ็ดตัดโค่นตึ้นยางนั้นเสีย ทำให้เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์ของชาวเมืองร้อยเอ็ดอย่างยิ่ง ท่านจึงรับราชการอยู่จังหวัดร้อยเอ็ดเพียงปีเดียว มหาอำมาตย์โท พระวิจารย์ภักดี (เอียน โอวาทสาร) จึงมาดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดแทนระหว่างปี พ.ศ. 2472-2476

4.1.6.11 จังหวัดร้อยเอ็ดกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475

ประเทศไทยเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยมีการยุบมณฑลนครราชสีมา จังหวัดร้อยเอ็ดจึงเปลี่ยนโอนอำนาจไปขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย เหมือนจังหวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศ มีอำมาตย์ พระชาติตระการ (ม.ร.ว.จิตร คณธรร) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัด

คนแรกตามการปกครองในระบอบประชาธิปไตย (คณะกรรมการประมวลเอกสารและจดหมาย
เหตุฯ จังหวัดร้อยเอ็ด, 2542)

4.2 จังหวัดกาฬสินธุ์

4.2.1 สภาพภูมิศาสตร์

ทิศเหนือ ติดต่อกับจังหวัดอุดรธานีและจังหวัดสกลนครมีลำน้ำป่าวและ
ลำน้ำพอง และห้วยพันชาด เป็นแนวแบ่งเขต

ทิศใต้ ติดต่อกับจังหวัดร้อยเอ็ดและจังหวัดมหาสารคาม

ทิศตะวันออก ติดต่อกับจังหวัดสกลนครและจังหวัดมุกดาหาร โดยมีสันปันน้ำ
ของเทือกเขาภูพานเป็นแนวแบ่งเขต

ทิศตะวันตก ติดต่อกับจังหวัดมหาสารคามโดยมีลำน้ำชีเป็นแนวแบ่งเขต และ
บางส่วนติดต่อกับจังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ 2-4 แผนที่จังหวัดกาฬสินธุ์

4.2.2 ลักษณะภูมิประเทศ

จังหวัดกาฬสินธุ์ มีพื้นที่ประมาณ 6,946.746 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 4,341,716.25 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 4.5 ของพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นพื้นที่ป่าไม้ประมาณ 0.61 ล้านไร่ เป็นพื้นที่ถือครองเพื่อการเกษตร ประมาณ 2 58 ล้านไร่ นอกนั้นเป็นพื้นที่อยู่อาศัย ภูเขา แม่น้ำประมาณ 1 01 ล้านไร่ พื้นที่อยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเลปานกลาง ระดับสูงสุด 300 เมตร ระดับต่ำสุด 100 เมตร

4.2.3 ลักษณะภูมิอากาศ

สภาพภูมิอากาศของจังหวัดกาฬสินธุ์ จัดอยู่ในระดับปานกลางกับสูง โดยทั่วไปมีปริมาณน้ำฝนต่อปีโดยประมาณ 1,400 มม./ปี น้ำฝนโดยเฉลี่ยประจำปีวัดได้ 60.76 มม. โดยเฉพาะพื้นที่ที่เป็นหุบเขาและที่ราบระหว่างภูเขา ระดับอุณหภูมิจึงแตกต่างกับบริเวณ ที่ราบกว้างใหญ่ทั่วไป กล่าวคืออุณหภูมิโดยเฉลี่ยต่ำสุด 25.3 องศาเซลเซียส อุณหภูมิสูงสุด 33.7 องศาเซลเซียส จะมีฤดูกาล 3 ฤดู

4.2.4 ประชากร

ประชากรของจังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นชาวไทยอีสาน เช่นเดียวกับประชากรของ จังหวัดอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย นอกจากนั้นยังมีชาวพื้นเมืองอื่น ๆ ที่มี วัฒนธรรมเฉพาะกลุ่ม คือ กลุ่มผู้ไทย ซึ่งอาศัยอยู่ในบ้านโพน อำเภอดงคำมวง บ้านหนองห้าง อำเภอ กุฉินารายณ์ บ้านกุดสิม อำเภอสิม อำเภอนามน กลุ่มย้อที่อาศัยอยู่ที่ตำบลเขวาสินรินทร์ อำเภอสมนเด็จ เป็นต้น ซึ่งลักษณะโดยรวมจะมีอุปนิสัยสุภาพอ่อนโยนยิ้มแย้มแจ่มใสเป็นมิตรและให้การ ต้อนรับผู้รับมาเยือนด้วยมิตรไมตรี

จำนวนประชากร

สถิติจำนวนประชากรจังหวัดกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2554 (กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย, 2554)

จำนวนประชากรรวม	981,655 คน
ชาย	489,082 คน
หญิง	492,573 คน

4.2.5 การตั้งถิ่นฐาน

4.2.5.1 การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ในเมืองกาฬสินธุ์

กลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาวที่อพยพเข้ามาตั้งชุมชนในเมืองกาฬสินธุ์นั้น ก็ด้วยสาเหตุความวุ่นวายและปัญหาความขัดแย้งระหว่างผู้นำการปกครองของ อาณาจักรเวียงจันทน์ เช่นเดียวกับกลุ่มอื่น ๆ กลุ่มที่เป็นบรรพบุรุษผู้วัฒนธรรมไทยลาวของเมืองกาฬสินธุ์ คือ กลุ่มเจ้าฟ้าชาวลาวเวียง (ตาผ้าขาวนุ่งขาวห่มขาว) หรือเรียกอีกชื่อ หนึ่งว่า กลุ่มเจ้าฟ้าชาวโสมพะมิตร

เจ้าโสมพะมิตรเป็นชาวเวียงจันทน์และเป็นพวกเดียวกับพระวอพระตา เดิมตั้งบ้านอยู่ที่บ้านผ้าขาวแขวงเมืองเวียงจันทน์ ต่อมาเกิดขัดใจกับพระเจ้าศิริบุญสาร ด้วยหลานสาวถูกเจ้าราชบุตรเวียงจันทน์ขโมยไป จึงพาหลานสาวพร้อมพรรคพวกอพยพข้าม แม่น้ำโขง หนีมาหาที่ทำกินใหม่บริเวณใกล้เทือกเขาภูพาน และตั้งชื่อที่อยู่ใหม่นี้ว่าบ้านผ้าขาวพันนา จากนั้นก็ยังเห็นว่าไม่ปลอดภัย จึงอพยพข้ามเทือกเขาภูพานเดินทางมาเรื่อย ๆ จนถึงบริเวณลำน้ำปาวจึงตั้งเมืองกาฬสินธุ์ขึ้น

4.2.5.2 การตั้งเมืองกาฬสินธุ์

กลุ่มเจ้าโสมพะมิตร อพยพจากศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์ในเวลาไล่เลี่ยกับพระวอพระตา แต่เข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณบ้านผ้าขาวบ้านพันนา ในลุ่มน้ำสงคราม กลุ่มนี้มีผู้นำหลายคน มีทั้งเชื้อพระวงศ์ ผู้นำทางศาสนาและกรรมการเมือง ได้แก่ เจ้าโสมพะมิตร ทำวอุปชา เมืองแสนหน้าจ้ำ เป็นต้น ซึ่งสาเหตุของการอพยพในครั้งนี้เกิดจากขัดแย้งกับพระเจ้าศิริบุญสาร ผู้ครองนครเวียงจันทน์ ในส่วนของเจ้าโสมพะมิตร ผู้เป็นหัวหน้ากลุ่มนั้นเป็นโอรสของพระเจ้าไชยวงศ์เวียงเกิดกับหลานสาวของเจ้าฟ้าขาว เกิดเมื่อราว พ.ศ. 2275 ในนครเวียงจันทน์ เมื่อเติบโตขึ้นได้เข้ารับราชการในราชสำนักแห่งนครเวียงจันทน์ได้บรรดาศักดิ์เป็นพระยา ซึ่งรับราชการอยู่จนอายุได้ 45 ปี จึงได้อพยพไพร่พลออกจากนครเวียงจันทน์ร่วมกับพระอุปชา เมืองแสน ฮ่องโป่งและเมืองแสนหน้าจ้ำ ข้ามลำน้ำโขงมาตั้งชุมชนขึ้นที่บ้านผ้าขาวพันนา บริเวณใกล้พระธาตุเชิงชุม ในเขตจังหวัดสกลนครในปัจจุบัน เจ้าโสมพะมิตรได้ปกครองไพร่พลร่วมกับพระอุปชา เมืองแสนฮ่องโป่งและเมืองแสนหน้าจ้ำ ซึ่งขณะนั้นมีไพร่พลประมาณ 5,000 คนเศษ ทำราชการขึ้นต่อนครเวียงจันทน์ เวลาต่อมาชุมชนภายใต้การนำของเจ้าโสมพะมิตรได้เกิดบาดหมางกับเจ้าผู้ครองนครเวียงจันทน์ ประกอบกับเมืองแสนฮ่องโป่งและพระอุปชาได้ถึงแก่กรรมลง ส่วนเมืองแสนหน้าจ้ำได้อพยพไพร่พล (ชาวเมือง) ของตนตามกลุ่มพระวอพระตา

ลงไปเมืองอุบลราชธานี ส่วนท้าวโสมพะมิตรก็ได้อพยพไพร่บ้านพลเมือง (ชาวเมือง) ของตนข้ามเทือกเขาภูพานไปอาศัยอยู่ที่บ้านกลางหมื่น (ปัจจุบันอยู่ในเขตตำบลกลางหมื่น อำเภอเมืองกาฬสินธุ์) ต่อมาเห็นว่าที่บ้านกลางหมื่นมีชัยภูมิไม่เหมาะสมสำหรับการอยู่อาศัยที่ถาวร จึงอพยพไปอยู่บริเวณแก่งสำโรง ขาดคลองเปื่อยริมแม่น้ำปาว ซึ่งเป็นที่ตั้งของจังหวัดกาฬสินธุ์ในปัจจุบัน เมื่อเจ้าโสมพะมิตรตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองมั่นคง ที่แก่งสำโรงคงเปื่อยแล้ว เจ้าโสมพะมิตรได้ลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 กรุงเทพฯ และขอพระราชทาน ตั้งเมืองทำราชการขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร

4 2.5.3 การขอพระราชทานตั้งเมือง

ชุมชนบ้านแก่งสำโรงคงเปื่อยเข้ามาอยู่ในเขตอิทธิพลทางการเมืองของกรุงเทพฯ ประมาณ 10 ปี ก่อนที่จะได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นเมือง เพราะมีหลักฐานเอกสารระบุชัดเจนว่าในปี พ.ศ. 2325 เจ้าโสมพะมิตรได้ส่งบรรณาการ ได้แก่ น้ำรัก สี่ผั่ง นอแรด และงาช้างต่อกรุงเทพฯ โดยผ่านทางเวียงจันทน์ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2336 เจ้าโสมพะมิตรได้ลงไปกรุงเทพฯ เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทขอพระราชทานตั้งเมือง จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ยกฐานะบ้านแก่งสำโรงขึ้นเป็นเมืองกาฬสินธุ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงโปรดตั้งให้เจ้าโสมพะมิตรเป็นที่พระยาไชยสุนทร เจ้าเมือง ขนานนามแก่งสำโรงขึ้นเป็นเมืองกาฬสินธุ์ ต่อมา จ.ศ. 1164 พระยาไชยสุนทรโสมพะมิตรเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ชราอายุ 70 ปีเศษ หลงสติ จึงมอบราชการเมืองให้ท้าวหมาแพงบุตรพระอุปชาเป็นผู้ว่าราชการงานเมืองกาฬสินธุ์ต่อมา

4.2.5.4 อาณาเขตของเมืองกาฬสินธุ์

เนื่องจากในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ประชากรที่อาศัยอยู่บริเวณที่ราบสูงโคราชมีอยู่เพียงเบาบาง การกำหนดเขตแดนของเมืองกาฬสินธุ์จึงกำหนดไว้กว้าง ๆ ดังนี้ ทิศเหนือตั้งแต่แม่น้ำพองข้างเหนือมาตักน้ำชีข้างตะวันตก ทิศตะวันออกตั้งแต่ลำน้ำพองตัดลัดไปห้วยไพร่จารไปเขาภูทอกศอกดาวตัดไปบ้านผ้าขาวพันนาบ้านเดิมยอดลำน้ำสงครามตกแม่น้ำโขง เขตฝ่ายตะวันออกต่อแดนเมืองนครพนมและเมืองมุกดาหารผ่านเขาภูพานตัดมาถึงภูเขาลักทอดยอดยัง แต่ยอดยังตกแม่น้ำลำพระชีเป็นเขตข้างใต้ ทิศตะวันตกลำพระชีต่อด้านเมืองร้อยเอ็ดและต่อแดนเมืองยโสธร

จะเห็นได้ว่า เขตแดนของเมืองกาฬสินธุ์ที่กำหนดไว้นี้กว้างขวางมาก โดยเฉพาะทางด้านเหนือนั้นเลยทิวเขาภูพานขึ้นไปจนถึงบ้านผ้าขาวพันนา ซึ่งเป็นถิ่นฐานเก่าซึ่งหมายรวมถึงบริเวณหัวเมืองสกลนครในปัจจุบันเข้ามาด้วย ในการกำหนดเขตแดนดังกล่าวนี้

เพื่อเป็นการบอกถึงบริเวณที่ตั้งเมืองเท่านั้น แท้จริงแล้วไม่ได้มีนัยหรือความหมายในทางการปกครองแต่อย่างใด เมืองทั้งหลายมุ่งที่จะให้ความสำคัญเฉพาะบริเวณตัวเมืองหรือคุ้มเจ้าเมืองเท่านั้น ซึ่งภายหลังเมื่อมีการตั้งเมืองขึ้นอย่างมากมายในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 จึงเกิดกรณีพิพาทเรื่องเขตแดนของเมืองต่าง ๆ อย่างหลากหลาย ก็เพราะเหตุว่ากำหนดเขตแดนของเมืองคลุมเครือนี้เอง และก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นหัวเมืองกาฬสินธุ์ได้เข้าไปรับผิดชอบควบคุมหรือเรียกเก็บผลประโยชน์เกินแนวทิวเขาภูพานขึ้นไปเลย ดังปรากฏว่าเมื่อเกิดความขัดแย้งในกลุ่มผู้นำท้องถิ่นกับอีกฝ่ายหนึ่งต้องอพยพไปตั้งอยู่บริเวณพระธาตุเชิงชุม ตั้งเป็นเมืองสกลทวาปีทำราชการขึ้นกับเวียงจันทน์นั้นทางหัวเมืองกาฬสินธุ์ก็ไม่สามารถควบคุมหรือจัดการอย่างใดได้ทั้ง ๆ ที่บริเวณดังกล่าวอยู่ในเขตแดนของเมืองกาฬสินธุ์ กรณีเช่นนี้ชี้ให้เห็นว่าเขตแดนตามนัยดังกล่าวไม่ได้มีความหมายอย่างชัดเจนในทางการปกครองว่าเป็นบริเวณที่เคยอยู่ในความรับผิดชอบอย่างแท้จริง

การเลือกที่ตั้งถิ่นฐานของชาวลาวที่อพยพเข้ามาสู่ที่ราบสูงโคราช รวมทั้งกลุ่มเจ้าโสมพะมิตรได้อาศัยบริเวณที่มีชุมชนโบราณอยู่เป็นที่ตั้งชุมชนและเลือกชัยภูมิ ที่มีแหล่งน้ำซึ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตตลอดจนการที่เจ้าโสมพะมิตรเลือกตั้งชุมชนที่บริเวณ แก่งลำโรงดงลงเปื่อยก็ด้วยเหตุผล ดังนี้

1. ปลอดภัยจากการคุกคามการรุกรัดเก็บส่วยจากเวียงจันทน์เพราะมีเทือกเขาภูพานตั้งขวางอยู่
2. บริเวณแก่งลำโรงดงลงเปื่อยมีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ คือ ลำน้ำปาวที่สามารถช่วยหล่อเลี้ยงชีวิตไพร่พล ตลอดจนการเพาะปลูกซึ่งเป็นอาชีพหลักของราษฎร
3. สามารถขยายเมืองได้ง่ายเพราะบริเวณที่กำหนดเป็นเขตเมืองนั้นกว้างขวาง คือ ทางทิศตะวันออกจดเมืองนครพนมและมุกดาหารทางทิศเหนือจดภูพาน ทางทิศใต้จดลำน้ำชีเขตแดนติดต่อเมืองร้อยเอ็ดและยโสธรและทิศตะวันตกจดลำน้ำพอง ถ้าจะตั้งเมืองบริวารก็สามารถทำได้เพราะอาณาเขตของเมืองกาฬสินธุ์กว้างขวางนั่นเอง

4.2.5.5 พัฒนาการทางการเมืองการปกครองของหัวเมืองกาฬสินธุ์

เมืองกาฬสินธุ์ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ยกฐานะขึ้นเป็นเมืองเมื่อปี พ.ศ. 2336 โดยมีพระยาไชยสุนทร (เจ้าโสมพะมิตร) เป็นเจ้าเมือง ทำวคำหา เป็นอุปฮาด เมื่อเจ้าโสมพะมิตรและทำวคำหาถึงแก่กรรมแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำวหมาแพง บุตรพระอุปฮา เป็นพระยาไชยสุนทรเจ้าเมือง ทำวหมาส่วยและทำวหมาฟองบุตรเจ้าโสมพะมิตรเป็น

อุปฮาด และราชวงศ์ตามลำดับ แต่อีก 16-17 ปีต่อมาคือ ปี พ.ศ. 2369 ท้าวหมาป่องและท้าวหมาฟองได้สมคบกับพระยาบ้านเว่ออพยพไพร่พลหนี ไปตั้งเมืองสกลทวาปี โดยมีพระยาบ้านเว่อเป็นพระประเทศธานีเจ้าเมือง ท้าวหมาป่อง เป็นอุปฮาด ท้าวหมาฟองเป็นราชวงศ์ ทำราชการขึ้นต่อเมืองเวียงจันทน์ทำให้ตำแหน่งราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ว่างลง พระยาไชยสุนทร (หมาแพง) จึงขอท้าวโคตบุตรเจ้าฮาดและนางฮวด พี่ชายและพี่สาวของตน ซึ่งเป็นเจ้าเชื้อสายทางฝ่ายนครจำปาศักดิ์มารับตำแหน่งราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ และพระยาไชยสุนทร (หมาแพง) ก็มอบราชการทั้งปวงให้ราชวงศ์ โคตรปฏิบัติหน้าที่แทนด้วย เมื่อเกิดความขัดแย้งสงครามเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ. 2369 - 2370) เจ้าอุปราช (ติสสะ) ได้ทรงยกกองทัพมากวาดต้อนครอบครัวหัวเมืองกาฬสินธุ์ พระยาไชยสุนทร (หมาแพง) ไม่ร่วมมือด้วยจึงถูกเจ้าอุปราช (ติสสะ) จับประหารชีวิตพร้อมอุปฮาด (หมาส่วย) และราชวงศ์โคตรด้วย เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกกองทัพขึ้นมาปราบมิชชันชนะได้กวาดต้อนไพร่เมืองกาฬสินธุ์กลับมาอยู่บ้านเมืองตามเดิมส่วนราชวงศ์ (หมาฟอง) เมืองสกลทวาปี มีความผิดเนื่องจากสมคบกับทางเวียงจันทน์ แต่ราชวงศ์ (หมาฟอง) ขอทำราชการแก้ตัว เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงยกโทษให้แล้วจัดให้คุมไพร่พลไปตั้งอยู่เมืองกบินทร์บุรีแขวงเมืองปราจีนบุรี เมื่อเหตุการณ์สงบลงแล้วปรากฏว่าเจ้าเมือง อุปฮาด ราชบุตร เมืองกาฬสินธุ์ว่างอยู่ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงจัดการเสนอชื่อคณะอาญาสี่กรมการเมืองกาฬสินธุ์ กล่าวคือ ขอพระราชทานตั้งท้าววรบุตร (เจียม) บ้านขามเปี้ย น้องชายพระยาไชยสุนทร (หมาแพง) เป็นพระยาไชยสุนทรเจ้าเมือง ท้าวหล้าบุตรเมืองแสนหน้าจ้ำ ผู้กล่าวโทษฟ้องร้องราชวงศ์ (หมาฟอง) ขึ้นเป็นอุปฮาด ท้าวอินทิสาร เป็นราชวงศ์ และท้าวเซียงพิมเป็นราชบุตร พระยาไชยสุนทร (เจียม) ปกครองเมืองกาฬสินธุ์ได้ 11 ปีถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2381 จนกระทั่งปี พ.ศ. 2383 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้อุปฮาด (หล้า) เป็นพระยาไชยสุนทร ท้าวสุวรรณบุตร เมืองแสนหน้าจ้ำไปงเป็นอุปฮาด ท้าวทองบุตรพระยาไชยสุนทร (เจียม) เป็นราชวงศ์ ท้าวสิมบุตรเมืองแสนหน้าจ้ำพี่ชายพระยาไชยสุนทร (หล้า) เช่นเดียวกันเป็นราชบุตร ในช่วงเวลานี้เป็นช่วงเหตุการณ์หลังสงครามความขัดแย้งกรณีเจ้าอนุวงศ์ จึงได้มีการกวาดต้อนครอบครัวลาวและชนกลุ่มน้อยจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาอยู่ในที่ราบสูงโคราช แล้วขอพระราชทานตั้งเมืองทำราชการขึ้นต่อเมืองใหญ่หลายแห่งและกว้างขวางสำหรับผู้คนและครอบครัวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่เข้ามาอยู่ในเขตแขวงเมืองกาฬสินธุ์ ได้แก่ กลุ่มชาวเมืองวัง เมืองคำเกิด เมืองคำมวน แล้วขอพระราชทานตั้งเมืองเขมบาศาล เมืองกุดสิมนารายณ์ เมืองท่าซอนยางและเมืองภูแล่นช้าง ขึ้นในปี พ.ศ. 2388 พระยาไชยสุนทร (หล้า) เป็น เจ้าเมืองอยู่ 5 ปีถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2387 อุปฮาด (ทอง) บุตรพระยา

ไชยสุนทร (เจียม) ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทน จารย์ละเป็นอุปฮาด ท้าวกิ่งบุตรอุปฮาด (หมาสู่ย) เป็นราชวงศ์จนถึงปี พ.ศ. 2394 พระยาไชยสุนทร (ทอง) ก็ถึงแก่กรรมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ตั้งจารย์ละเป็นพระยาไชยสุนทร ท้าวกิ่งเป็นอุปฮาด ท้าวเกษเป็นราชวงศ์ ท้าวคิบุตรพระยาไชยสุนทร (ทอง) เป็นราชบุตร แต่อุปฮาดจารย์ละว่าที่พระยาไชยสุนทรยังไม่ไปรับสัญญาบัตรก็ถึงแก่กรรมก่อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (กิ่ง) เป็นว่าที่พระยาไชยสุนทร ราชวงศ์ (เกษ) เป็นว่าที่อุปฮาด ราชบุตรอินทิสารเป็นว่าที่ราชวงศ์ และท้าวคิว่าที่ราชบุตรเมืองกาฬสินธุ์

พระยาไชยสุนทร (กิ่ง) เป็นเจ้าเมืองอยู่ได้ 16 ปี ก็ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ.

2413 อุปฮาด (หนู) ได้รับสัญญาบัตรตั้งให้เป็นพระยาไชยสุนทรเจ้าเมืองแทน ท้าวเหม็น บุตรพระยาไชยสุนทร (ทอง) เป็นอุปฮาด ท้าวเชียงโคตรเป็นราชวงศ์ และท้าวสุริยมาตย์ เป็นราชบุตร ครั้นถึงปี พ.ศ. 2416 พระยาไชยสุนทร (หนู) และกรมการเมืองขอพระราชทานให้เพี้ยคำมูลเป็นเจ้าเมือง โดยขอยกบ้านคันธารขึ้นเป็นเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านคันธารขึ้นเป็นเมืองกันทรวิชัยและตั้งเพี้ยคำมูลขึ้นเป็นพระประทุมวิเศษเจ้าเมือง ขึ้นต่อเมืองกาฬสินธุ์อยู่ 10 ปี ก็ถึงแก่กรรม ในปี พ.ศ. 2425 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (นน) เป็นเจ้าเมืองอยู่ได้ 3 เดือน ก็ถึงแก่กรรมเสียก่อน โดยยังไม่ได้บริหารบ้านเมืองแต่อย่างใด พระวิจิตพลหาญ (ต้นตระกูลพลหาญ) ข้าหลวงประจำเมืองกาฬสินธุ์และกรมการเมือง จึงมีใบบอกขอตั้ง ท้าวพุ่มบุตรพระยาไชยสุนทร (กิ่ง) เป็นเจ้าเมือง ท้าวหนูเป็นอุปฮาด ท้าวโพธิสารเป็นราชวงศ์ และท้าวสวดเป็นราชบุตร แต่ยังไม่ได้รับสัญญาบัตรผู้ว่าที่อุปฮาด (หนู) ราชวงศ์โพธิสาร ก็ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. 2428

พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งการปกครองหัวเมืองลาวตะวันออกเป็น 4 กอง โปรดเกล้าฯ ให้นายสุดจินดา (เลื่อน) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองกาฬสินธุ์ กมลาไสย และภูแล่นช้าง สำหรับเมืองกาฬสินธุ์ กมลาไสย และเมืองบริวารจัดอยู่ในกองหัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงเหนือมีศูนย์บัญชาการอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ครั้นถึง พ.ศ. 2437 เปลี่ยนชื่อเรียกเป็นมณฑลลาวท้าวและเรียกชื่อมณฑลตะวันออกเฉียงเหนืออยู่ปีเดียวก็เปลี่ยนไปเรียก มณฑลอีสานเมื่อ พ.ศ. 2443 นอกจากนั้นยังแบ่งหัวเมืองในมณฑลอีสานออกเป็น 5 บริเวณ สำหรับหัวเมืองกาฬสินธุ์และกมลาไสยจัดอยู่ในบริเวณร้อยเอ็ดซึ่งประกอบด้วยเมืองร้อยเอ็ดสุวรรณภูมิ มหาสารคาม กาฬสินธุ์ และกมลาไสย การจัดแบบบริเวณจัดอยู่ 7 ปี จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2450 เมืองกาฬสินธุ์ และกมลาไสยจัดอยู่ในจังหวัดร้อยเอ็ด โดยมีปลัดมณฑลประจำจังหวัดเป็นผู้ปกครองในจังหวัด สำหรับจังหวัดร้อยเอ็ดมีพระยา

สุริยเดววิเศษฤทธิ์ (จาบ สุวรรณทัต) เป็นปลัดมณฑลประจำจังหวัด ส่วนเมืองกาฬสินธุ์ ยังคงมี พระยาไชยสุนทร (เก) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองและผู้ว่าราชการเมืองควบกัน สำหรับเมือง กมลาไสยอุบลรัตน์ เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองและผู้ว่าราชการเมืองเช่นกัน ส่วนเมืองบิหาร อื่น ๆ ลดฐานะลงเป็นอำเภอ เจ้าเมืองก็ลดฐานะลงเป็นนายอำเภอด้วย พอถึงปี พ.ศ. 2455-2469 ก็จัดการปกครองเป็นมณฑลร้อยเอ็ด ซึ่งประกอบด้วย 3 จังหวัด คือ จังหวัดร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์ มณฑลร้อยเอ็ดมี ม.จ.ดำรงศิริ ศรีวัชเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล ได้ทรงจัดการ บริหารและปกครองมณฑลร้อยเอ็ดเจริญรุดหน้าไปรวดเร็วแต่มณฑลร้อยเอ็ดก็ถูกยุบไปใน พ.ศ. 2469 ด้วยความจำเป็นของรัฐบาลที่ประสบปัญหาภาวะเศรษฐกิจตกต่ำไปทั่วโลกเป็นผลให้ จังหวัดกาฬสินธุ์ต้องโอนไปสังกัดมณฑลนครราชสีมา แล้วจังหวัดกาฬสินธุ์ถูกยุบเป็นอำเภอหลุบ ตามประกาศกระทรวงมหาดไทยเมื่อวันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2474 โดยสังกัดจังหวัด มหาสารคาม และในวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2490 ก็ได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นจังหวัดอีกครั้งหนึ่ง ขณะนั้นจัดการปกครองเป็น 6 อำเภอ 1 กิ่ง มีพื้นที่ 6,946.746 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 4,341,716.25 ไร่ พลเมือง 530,862 คน จนถึงปัจจุบันจังหวัดกาฬสินธุ์ก็ได้เจริญและพัฒนาขึ้น ตามลำดับ จัดการปกครอง เป็น 14 อำเภอ และ 4 กิ่งอำเภอ

4 2.5 6 สภาพเมืองกาฬสินธุ์ในยุคปัจจุบัน

เริ่มจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. 2477 คณะรัฐบาลซึ่งมีพระยาพหลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน) เป็นนายกรัฐมนตรีได้กราบบังคมทูลพระกรุณาเชิญพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า อานันทมหิดล ขึ้นครองราชย์ตามกฎหมายแต่ยกราบว่าด้วยการสืบสันตติวงศ์ พ.ศ. 2468 โดยความ เห็นชอบของสภาผู้แทนราษฎร ขณะนั้นทรงมีพระชนมายุเพียง 9 พรรษา และยังทรงศึกษาอยู่ที่ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ระหว่างนั้นจึงมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อานันทมหิดลเสด็จนิวัติประเทศไทยครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2481

พ.ศ. 2483 พระอรรชปเศลสรวิดี เป็นข้าหลวงจังหวัดกาฬสินธุ์ (พ.ศ. 2483-2490) ซึ่งในระหว่างนี้เมืองกาฬสินธุ์ถูกยุบเป็นอำเภอหลุบ ขึ้นอยู่กับจังหวัดมหาสารคาม วันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ. 2489 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เสด็จสวรรคต สมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จขึ้นครองราชย์ตามกฎหมายแต่ยกราบว่าด้วยการสืบ สันตติวงศ์ พ.ศ. 2468 เป็นรัชกาลที่ 9 สืบต่อมา

พ.ศ. 2489 เมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว เสด็จกลับไปศึกษาต่อ ณ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์

พ.ศ. 2490 พระอรรชปศลสรวิฑ์ ข้าหลวงเมืองกาฬสินธุ์เกษียณอายุราชการ ขุนบริบาลบรรพตเขตรับตำแหน่งข้าหลวงคนต่อมา (พ.ศ. 2490-2492) และในปีนั้นเองที่ จังหวัดกาฬสินธุ์ได้รับการยกฐานะให้กลับขึ้นมาเป็นจังหวัดกาฬสินธุ์ และขึ้นตรงต่อ กระทรวงมหาดไทยหลังจากที่ถูกยุบเป็นอำเภอหล่มขึ้นกับจังหวัดมหาสารคามรวมเวลากว่า 16 ปี (พ.ศ. 2474-2490) ตามที่ปรากฏในพระราชบัญญัติ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช พระองค์ทรงมีความผูกพัน และห่วงใยต่อพลกนิกรของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง หลังจากที่ทรงเฉลิมพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระเชษฐาธิราชแล้ว ก็เสด็จกลับประเทศสวิตเซอร์แลนด์ พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีอีกครั้งหนึ่งทรงพำนักอยู่ในต่างประเทศจนกระทั่งหมดสิ้นภารกิจแล้วจึงเสด็จนิวัติสู่ประเทศไทย ด้วยทรงตระหนักในพระราชภารกิจที่ทรงผูกพันและมีต่อพลกนิกรทั่วทั้งประเทศของพระองค์ และด้วยพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อมจังหวัดกาฬสินธุ์ ภายใต้พระบรมโพธิสมภาร ในช่วงกว่า 20 ทศวรรษที่ผ่านมาชาวกาฬสินธุ์ต่างสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณและต่างพยายามที่จะปฏิบัติหน้าที่เพื่อสนองพระราชปณิธานที่ทรงให้ไว้กับประชาชนของพระองค์ตลอดมา (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ จังหวัดกาฬสินธุ์, 2542)

4.3 จังหวัดขอนแก่น

4.3.1 สภาพภูมิศาสตร์

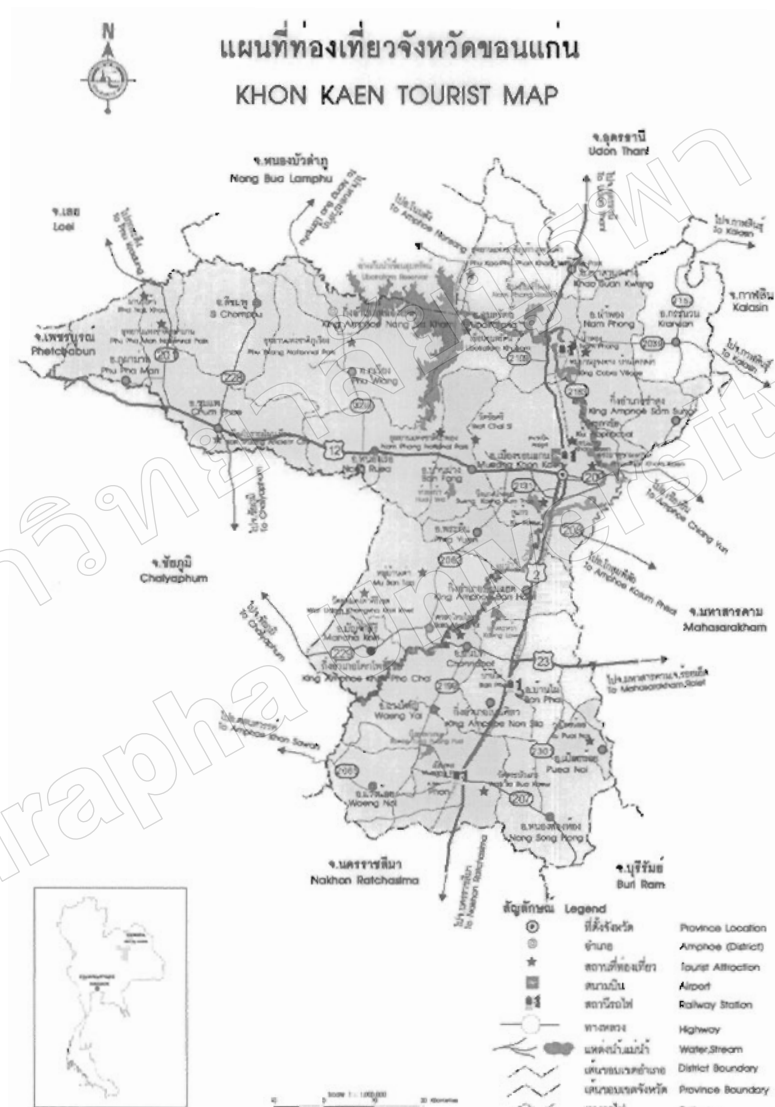
จังหวัดขอนแก่นมีเนื้อที่ 11,180.35 ตารางกิโลเมตร

ทิศเหนือ จดจังหวัดเลย (ตำบลศรีฐาน อำเภอภูกระดึง) จังหวัดหนองบัวลำภู (อำเภอศรีบุญเรือง อำเภอโนนสัง) และจังหวัดอุดรธานี (อำเภอโนนสะอาด)

ทิศตะวันออก จดจังหวัดกาฬสินธุ์ (อำเภอท่าคันโท อำเภอห้วยเม็ก) และ จังหวัดมหาสารคาม (อำเภอเชียงยืน อำเภอโกสุมพิสัย อำเภอบรบือ อำเภอนาเชือก)

ทิศใต้ จดจังหวัดบุรีรัมย์ (อำเภอนาโพธิ์) และจังหวัดนครราชสีมา (อำเภอประทาย อำเภอบัวใหญ่ อำเภอบ้านเหลื่อม)

ทิศตะวันตก จดจังหวัดชัยภูมิ (อำเภอคอนสวรรค์ อำเภอแก้งคร้อ อำเภอบ้านแท่น อำเภอภูเขียว อำเภอคอนสาร) จังหวัดเพชรบูรณ์ (อำเภอน้ำหนาว) และจังหวัดเลย (อำเภอภูกระดึง)

ภาพที่ 2-5 แผนที่จังหวัดขอนแก่น

4.3.2 ลักษณะภูมิประเทศ

จังหวัดขอนแก่นมีภูมิประเทศทั่วไปเป็นที่ราบสูง มีลักษณะสูงต่ำสลับกันไป เป็นลูกคลื่นลาดเทลงไปทางทิศตะวันออกและตะวันออกเฉียงใต้ มีที่ราบลุ่มบางตอนในแถบลุ่ม

แม่น้ำชี (ชี) แม่น้ำพองและแม่น้ำเซิน (เซิน) ที่ราบสูงมีความสูงจากระดับน้ำทะเลระหว่าง 100-200 เมตร ภูมิประเทศทางตะวันตกเป็นที่ราบสูงแคบ ๆ และภูเขาส่วนทางตะวันออกเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ

4.3.3 ลักษณะภูมิอากาศ

ลักษณะภูมิอากาศของจังหวัดขอนแก่น เป็นลักษณะภูมิอากาศของเขตร้อนชื้น ซึ่งปีหนึ่งมี 3 ฤดู คือ ฤดูร้อนอยู่ระหว่างกลางเดือนกุมภาพันธ์ถึงกลางเดือนพฤษภาคม ฤดูฝนอยู่ระหว่างกลางเดือนพฤษภาคมถึงกลางเดือนตุลาคม และฤดูหนาวอยู่ระหว่างกลางเดือนตุลาคมถึงกลางเดือนกุมภาพันธ์

4.3.4 ประชากร

สถิติจำนวนประชากรจังหวัดขอนแก่น พ.ศ. 2554 (กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย, 2554)

จำนวนประชากรรวม	1,766,066 คน
ชาย	875,013 คน
หญิง	891,053 คน

4.3.5 ลำดับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์

4.3.5.1 การตั้งเมืองขอนแก่น

ในราว พ.ศ. 2322 สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กองทัพไทยได้ยกเข้าตีกรุงธนบุรี เมื่อยึดนครได้แล้วก็ยกทัพตามลำน้ำโขงไปตีนครจำปาศักดิ์และตีเวียงจันทน์ได้ในที่สุด และแล้วอาณาจักรล้านช้างที่เคยรุ่งเรืองในอดีตก็ตกเป็นเมืองขึ้นของไทยตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

สำหรับการตั้งเมืองขอนแก่นนั้น เริ่มในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ประมาณ พ.ศ. 2332 เพียเมืองแพน หลานเจ้าแก้วมงคล (หรือจารย์แก้วที่แยกตัวจากนครจำปาศักดิ์มาตั้งเมือง สุวรรณภูมิ) ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่บ้าน "ชีโหล่น" (ปัจจุบันอยู่อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด) แขวงเมืองสุวรรณภูมิ ได้อพยพผู้คนที่เป็นสมัครพรรคพวกได้ประมาณ 300 คน มาตั้งบ้านเรือนที่บ้านดอนกระยอม (ซึ่งเวลานั้นอยู่ในแขวงเมืองชนบทปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น) ได้แจ้งความประสงค์ไปยังพระยานครราชสีมา ขอเป็นเจ้าเมือง แยกจากเมืองสุวรรณภูมิขึ้นกับเมืองนครราชสีมา และรับอาสาส่งส่วยตามประเพณี พระยานครราชสีมาจึงกราบทูลไปยังกรุงเทพฯ จึง

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเพี้ยเมืองแพนเป็น "พระนครศรีบริรักษ์" ยกบ้านบึงบอนขึ้นเป็น "เมืองขอนแก่น" ให้พระนครศรีบริรักษ์ ปกครองเมือง เมื่อ พ.ศ. 2340 ปรากฏความในใบบอกเมืองขอนแก่น อ้างจากเอกสาร ร.5 ม.2.12ก/1 (92) หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ความว่า

เขียนที่ว่าราชการเมืองขอนแก่นฝ่ายเมืองเดิม

วันที่ 28 เมษายน รัตนโกสินทร์ศก 109

1. ข้าพเจ้าอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรหลวงพระหมักดีผู้ช่วยเมืองแสน เมืองจันทวาทเพี้ยกรมการเมืองขอนแก่น บอกปรณินิบัติค้ำบมายังท่าน ออกพันนายเวรขอให้นำขึ้นกราบเรียน พณหัวเจ้าน่านลูกขุน ณ ศาลาทรงทราบ

ด้วยเดิมจะตั้งเป็นเมืองขอนแก่น "เจ้าคุณแว่น" กราบบังคมทูลให้ เมืองแพน พาสัมครพรรคพวกแยกออกจากเมืองสุวรรณภูมิ จึงโปรดเกล้า โปรดกระหม่อมตั้งเมืองแพนเป็นที่เจ้าเมืองขอนแก่นหาท้นมีอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรไม่ เมืองแพนเจ้าเมืองถึงแก่กรรมไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ท้าวคำบังบุตรเขยเมืองแพนเจ้าเมืองขึ้นเป็นที่พระนคร เจ้าเมือง โปรดให้ท้าวคำยวงเป็นที่ราชบุตร แต่ที่อุปฮาดราชวงศ์นั้นหาท้นตั้งไม่พระนครคำบังถึงแก่กรรมไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งราชบุตรคำยวงเป็นที่พระนครเจ้าเมือง ตั้งท้าวสุวัน บุตรพระนครคำบังเป็นที่ อุปฮาด ตั้งพระราชวงษาบุตรหลานเจ้าเมืองแพนเป็นที่ราชวงศ์ ตั้งท้าวคำฟาง บุตรพระนครคำยวงเป็นที่ราชบุตร ขึ้นไปครอบครองบ้านเมืองก็โดยยุติธรรม คุณส่วยผลเร่งลงมาทูลเกล้าฯ เสนอทุกปีมิได้ติดค้าง ครั้นอยู่หลายปีราชวงศ์ ถึงแก่กรรมไปจึงโปรดเกล้าให้ท้าวอิน บุตรพระนครคำยวงเป็นที่ราชวงศ์

ครั้นพระนครเจ้าเมืองอุปฮาดและราชบุตรถึงแก่กรรมไปจึงโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวหนูขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองขอนแก่น โปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์อินบุตรพระนคร คำยวงเป็นที่อุปฮาด ท้าวมุงบุตรพระนครคำยวงที่เป็นพี่ชายอุปฮาดอิน เป็นที่ ราชวงศ์ ท้าวจันหมบุตรอุปฮาดสุวันคนเก่าเป็นที่ราชบุตรอยู่มาได้สามปี จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระนครหนูหนีจากเมืองขอนแก่นไปเป็นเจ้าเมืองมุกดาหาร แล้วจึงทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งอุปฮาดอิน เป็นที่พระนครศรีบริรักษ์ เจ้าเมืองราชวงศ์มุงเป็นที่อุปฮาด ท้าวชติยะบุตรเขยพระนครคำยวงเป็นที่ราชวงศ์ แต่ราชบุตรยังคงที่พระนครศรีบริรักษ์พาท้าวเพี้ยประพฤติราชการบ้านเมืองก็เป็นสัจเป็นธรรม คุณเงินส่วยผลเร่งเมืองขอนแก่น จำนวนปีละยี่สิบแปดชั่งแปดตำลึง ลงมาทูลเกล้าฯ เสนอทุกปี

แม่เอกสาร “ใบบอก” นี้จะเป็นเอกสารชั้นหลัง กล่าวคือ หลังตั้งเมือง
 ขอนแก่นแล้วถึง 93 ปี แต่ก็ถือว่าเป็นเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์ของเมืองขอนแก่น ขึ้นหนึ่ง
 ซึ่งบ่งบอกให้ทราบว่า เบื้องหลังที่เพียงเมืองแพนจะพาสัมครพรรคพวกแยกจากเมืองสุวรรณภูมิ มา
 ตั้งเมืองขอนแก่นนั้น มี “เจ้าคุณแก้ว” หรือ “เจ้าจอมแก้ว” ในรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นผู้ผลักดันอันเป็นกำลังสำคัญให้ตั้งเมืองขอนแก่นสำเร็จและ
 “เมืองขอนแก่น” ก็เป็นชื่อตั้งเดิมของจังหวัดขอนแก่นตั้งแต่แรกตั้งมาจนถึงปัจจุบันมิใช่ตั้งตามนาม
 “พระธาตุขามแก่น” (ซึ่งเดิมคือธาตุใหญ่บ้านขาม) แต่อย่างใด (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสาร
 และจดหมายเหตุฯ จังหวัดขอนแก่น, 2542)

4 3 5.2 การย้ายเมืองขอนแก่น

เมืองขอนแก่นเป็นเมืองที่ย้ายที่ทำการเมืองมากที่สุด (ซึ่งในยุคก่อนปฏิรูป
 การปกครองใช้จวนเจ้าเมืองเป็นที่ทำการของเมืองและศูนย์กลางของเมือง) ที่ตั้งเมืองอยู่ที่บ้าน
 บึงบอนหรือบ้านเมืองเก่า หลักเมือง (บือบ้าน) อยู่ที่วัดกลาง 12 ปี ต่อมาเมื่อเจ้าเมืองขอนแก่น
 คนที่ 2 (พระนครศรีบริรักษ์ (ท้าวคำบุง) บุตรเขตของเจ้าเมืองคนแรกซึ่งเป็นเจ้าเมืองระหว่าง พ.ศ.
 2342-2352) ถึงแก่กรรม เจ้าเมืองขอนแก่นคนที่ 3 คือ พระนครศรีบริรักษ์ (ท้าวคำวงเป็น
 เจ้าเมือง พ.ศ. 2352-2378) ซึ่งเป็นน้องของเจ้าเมืองคนที่ 2 ได้ตัดสินใจย้ายเมืองขอนแก่นไปอยู่ที่
 บ้านดอนพันชาดในปี พ.ศ. 2352 สาเหตุที่ย้ายเมืองครั้งที่ 1 เกิดจากที่ตั้งเดิมอยู่ใกล้ห้วยผึ่งซึ่งเป็น
 เขตเมืองชนบทเพียง 3 กิโลเมตร

การย้ายเมืองครั้งที่ 2 เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2381 ในสมัยของเจ้าเมืองขอนแก่น
 คนที่ 5 คือท้าวอิน (2381-2407) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าเมืองขอนแก่นคนที่ 3 ได้ย้ายเมืองขอนแก่นจาก
 บ้านโนนเมือง มาอยู่ที่บ้านโนนทัน ซึ่งติดกับบึงแก่นนครทางทิศตะวันออก สาเหตุที่ย้ายสันนิษฐาน
 ว่าบ้านโนนเมืองเป็นที่ดอน ไม่มีแหล่งน้ำไม่ว่าจะหนองน้ำขนาดใหญ่ หรือแม่น้ำ ท้าวอินได้ตั้ง
 เสาหลักเมืองที่หลังศาลเจ้าญาคูเย็น และซ่อมแซมวัดโพธิ์ ไว้สำหรับทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

การย้ายเมืองครั้งที่ 3 เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2420 เมื่อท้าวอู่ ได้รับแต่งตั้งจาก
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเจ้าเมืองขอนแก่นคนที่ 7 (2420-2447) ท้าวอู่เป็นบุตร
 ของเพี้ยวรบุตรและนางน้อย ซึ่งเป็นหลานของเจ้าเพียงเมืองแพน ท้าวอู่เป็นนักรบไปปราบฮ่อได้ชัย
 ชนะจึงได้รับแต่งตั้งเป็นพระนครศรีบริรักษ์และต่อมาเป็นพระยานครศรีบริรักษ์ราชภักดีศรีสุสุนทร
 ที่แปลกประหลาดที่สุดก็คือการแต่งตั้งท้าวอู่ กระทำในขณะที่เจ้าเมืองขอนแก่นคนที่ 6 (ท้าวมุง ปี
 2411-2424) ยังดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองอยู่ เมืองขอนแก่น จึงมีเจ้าเมืองซ้อนอยู่ 2 คน เป็นเวลาถึง

4 ปี (2420-2424) เมื่อทำวอู้ได้เป็นเจ้าเมืองจึงได้ยกบ้านของตนที่บ้านดอนบม (ห่างจากเมืองขอนแก่นประมาณ 6 กิโลเมตร) เป็นเมืองขอนแก่น อนึ่งทำวอู้ก่อนหน้าที่เคยเป็นราชบุตรของเจ้าเมืองคนที่ 6 (ท้าวมุง) ก็มีกองราชบุตร ดูแลไพร่พลของตนที่บ้านดอนบมอยู่แล้ว ส่วนเจ้าเมืองขอนแก่นคนที่ 6 (ท้าวมุง) ก็มีเมืองของตนอยู่ที่เดิมคือบ้านโนนทันริมบึงแก่นนครด้านตะวันออก ในปี 2424 ท้าวมุงถึงแก่กรรม ราชวงศ์ซึ่งเป็นบุตรของท้าวมุงจึงพาข้าราชการเมืองขอนแก่นเดิมของบิดาย้ายมาตั้งเมืองที่บ้านท่ม (ปัจจุบันอยู่ในตำบลบ้านท่ม อำเภอเมืองขอนแก่น ห่างจากศาลากลางจังหวัดขอนแก่นไปทางตะวันตก 12 กิโลเมตร) ความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองที่ 7 กับกลุ่มของเจ้าเมืองคนที่ 6 ที่ถึงแก่กรรมแล้วยังมีมากขึ้น มีการฟ้องร้องไปยังกรุงเทพฯ หลายเรื่อง

การย้ายเมืองครั้งที่ 4 เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2434 ย้ายจากบ้านดอนบม มาอยู่ในบ้านท่ม ตามคำสั่งขอพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวพวน ให้ย้ายมาอยู่ที่บ้านท่ม โดยทรงอ้างว่าจะได้สะดวกในการติดต่อกับหนองคายหรือนครราชสีมา เพราะบ้านท่มอยู่ในเส้นทางคมนาคมและเส้นทางสายโทรเลข แต่บ้านดอนบมอยู่ห่างไกลเส้นทางสัญจรหลักมาก นอกจากนี้พระองค์คงต้องการให้ข้าราชการที่แยกเป็น 2 กลุ่ม มาอยู่ด้วยกันจะได้เกิดเอกภาพในการบริหารงาน

การย้ายเมืองครั้งที่ 5 เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2442 ในสมัยของทำวอู้ โดยย้ายจากบ้านท่มมาอยู่บ้านเมืองเก่าซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองขอนแก่นครั้งแรก โดยจวนและศาลากลางตั้งอยู่ริมบึงแก่นนคร ทิศเหนือตรงที่เป็นสำนักงานประชาสัมพันธ์ขอนแก่น สาเหตุที่ย้ายเพราะบ้านท่มกันดารน้ำ

การย้ายเมืองครั้งที่ 6 เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2451 สมัยหลวงวิไลสิทธิธรรม (จินปิยรัตน์) เจ้าเมืองขอนแก่นคนที่ 10 (2450-2455) ซึ่งสมัยนั้นเรียกว่า ผู้ว่าราชการเมือง โดยย้ายมาอยู่ที่บ้านพระลับ ตลาดบางลำพูในปัจจุบัน สาเหตุการย้ายก็เพราะมีการสร้างทำนบปิดบึงทุ่งสร้างในปี 2447 แต่ทำนบสูงเกินไป น้ำจึงล้นมาถึงบึงแก่นนคร จนท่วมบริเวณจวนและศาลากลาง

การย้ายเมืองครั้งที่ 7 เกิดจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้กำหนดให้เมืองขอนแก่นเป็นเมืองศูนย์กลางการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และให้พื้นที่กว้างยาวประมาณ 1 กิโลเมตร เป็นศาลากลางจังหวัดและที่ตั้งหน่วยราชการ จึงย้ายเมืองจากตลาดบางลำพูมาอยู่บริเวณสนามบิน ซึ่งก็คือศาลากลางในปัจจุบัน ซึ่งห่างจากที่เดิมประมาณ 1.5 กิโลเมตร แล้วย้ายสนามบินออกไปนอกเมือง ห่างไป 6 กิโลเมตร ซึ่งก็คือสนามบินในปัจจุบัน

จะเห็นว่าเมืองขอนแก่นมีการสร้าง 8 ครั้ง แม้จะมีการย้ายถึง 7 ครั้ง แต่ส่วนมากจะวนเวียนอยู่ใกล้ ๆ บึงแก่นนครถึง 4 ครั้ง เพราะตรงนี้ใกล้แหล่งน้ำหลายแห่ง แหล่งน้ำ

เหล่านี้เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ แต่ไม่ค่อยได้ประโยชน์มากนักในอดีตเพราะน้ำแห้งในฤดูแล้ง แต่ผู้ปกครองหลายท่านของเมืองขอนแก่นมีวิสัยทัศน์ที่ดี รู้ว่าจะปรับปรุงแหล่งน้ำเหล่านี้ให้ใช้ประโยชน์กับราษฎรเมืองขอนแก่นได้อย่างไร จึงได้เกณฑ์ราษฎรมาช่วยปรับปรุงแหล่งน้ำเหล่านี้ ที่สำคัญคือสมัยพระนครศรีบริรักษ์ (ท้าวอู่) เจ้าเมืองขอนแก่นคนที่ 7 (2420-2447) ได้เกณฑ์ราษฎรเมืองขอนแก่นและผู้ไปเข้ากับกบฏผู้มีบุญอีสาน ขุดลอกบึงแก่นนครเอาดินมาถมถนนรอบบึง ทำให้บึงแก่นนครกักเก็บน้ำไว้ได้ทั้งปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2445

ใน พ.ศ. 2447 สมัยเจ้าเมืองคนที่ 8 พระพิทักษ์สารนิคม 2447-2449 (ท้าวหล้า บุตรท้าวอิน เจ้าเมืองคนที่ 5) ได้เกณฑ์ราษฎรมาสร้างถนนทำนบกั้นน้ำที่จะไหลจากบึงทุ่งสร้าง และสร้างทำนบกั้นหนองอีเลิงซึ่งติดอยู่กับบึงทุ่งสร้างทางตะวันออก ทำให้ราษฎรบ้านหนองใหญ่และบ้านแวมองมีน้ำทำนาและทำให้พื้นที่บึงทุ่งสร้างเพิ่มจาก 800 ไร่ เป็น 2,500 ไร่

ในสมัยพระยาพิศาลสารเกษตร (พร พิมพสุต) เจ้าเมืองขอนแก่นคนที่ 13 (2461-2470) ได้เกณฑ์ราษฎรสร้างทำนบกั้นบึงน้ำต้อน ทำให้เกิดพื้นที่อ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ถึง 12,000 ไร่ ทำให้ราษฎรมีแหล่งจับปลาที่สำคัญ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2547, หน้า 42-45)

ในปี พ.ศ. 2459 โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำว่าเมืองมาเป็นจังหวัด และให้เรียกเจ้าเมือง เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดในปี พ.ศ. 2476 เมื่อการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตยแล้ว ทางราชการได้ประกาศให้เปลี่ยนนามตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัด เป็นข้าหลวงประจำจังหวัดอีกครั้งหนึ่ง ขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทยและในตอนหลังปี พ.ศ. 2495 ทางราชการได้ประกาศให้เปลี่ยนนามตำแหน่งข้าหลวงประจำจังหวัดมาเป็นผู้ว่าราชการอีกครั้งและยังคงใช้ตำแหน่งนี้จนกระทั่งปัจจุบัน

จนกระทั่งเมื่อ พ.ศ. 2507 สมัย ฯพณฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี จึงได้ย้ายศาลากลางจังหวัดมาสร้างใหม่ลงงามที่บริเวณสนามบินเก่า เรียกว่า "ศูนย์ราชการ" เป็นไปตามดำริของ ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ อดีตนายกรัฐมนตรีที่ได้เริ่มไว้ก่อนแล้วนั่นเอง

จะเห็นได้ว่า เมืองขอนแก่นมีอายุนับจากได้มีใบบอกให้ตั้งเมื่อ พ.ศ. 2340 จนกระทั่งปัจจุบันเป็นเวลากว่า 200 ปี ได้มีการย้ายเมืองมาแล้วหลายครั้งจนกระทั่ง ณ ที่ตั้งปัจจุบัน เมืองขอนแก่นได้มีความเจริญรุดหน้ามาโดยลำดับ และมีความเป็นเมืองศูนย์กลางของภาคอีสานนับแต่อดีตจนถึงทุกวันนี้ (สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดขอนแก่น, 2543, หน้า 58-60)

4.4 จังหวัดมหาสารคาม

4.4.1 สภาพภูมิศาสตร์

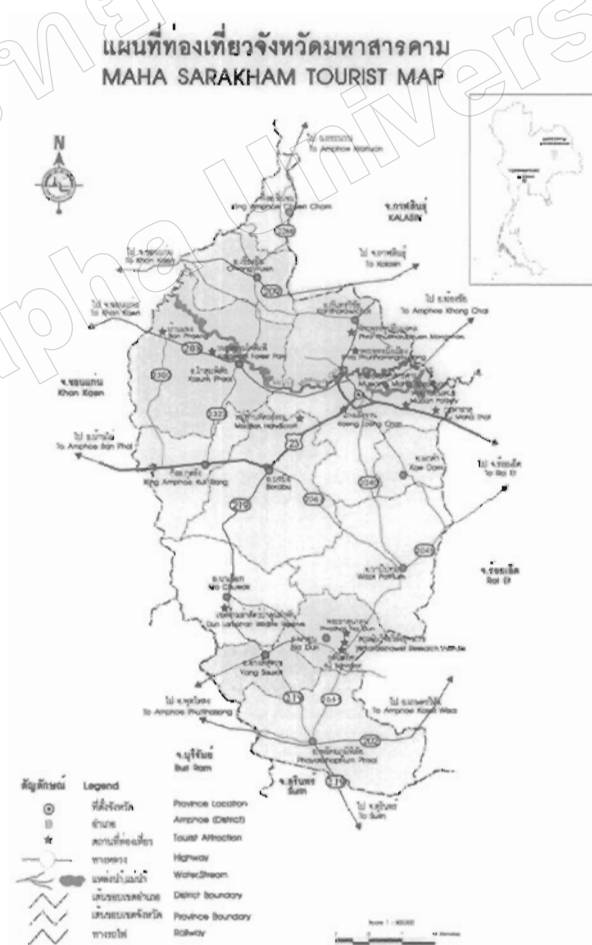
จังหวัดมหาสารคามมีพื้นที่ทั้งหมด 5,291.683 ตารางกิโลเมตร

ทิศเหนือ ติดต่อกับอำเภอน้ำยเม็ก อำเภอกมลาไสย อำเภอยางตลาด จังหวัดกาฬสินธุ์ ถึงอำเภอน้ำสูง จังหวัดขอนแก่น

ทิศใต้ ติดต่อกับอำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ อำเภอพล อำเภอเปือยน้อย อำเภอหนองสองห้อง จังหวัดขอนแก่น

ทิศตะวันออก ติดต่อกับอำเภอจังหาร อำเภอปทุมรัตน์ อำเภอศรีสมเด็จ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

ทิศตะวันตก ติดต่อกับอำเภอกระนวน อำเภอบ้านแฮด อำเภอบ้านไผ่ อำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ 2-6 แผนที่จังหวัดมหาสารคาม

4.4.2 ลักษณะภูมิประเทศ

ลักษณะภูมิประเทศของจังหวัดมหาสารคามเป็นที่ราบลูกคลื่น (Rolling plain) ตัวเมืองมหาสารคามตั้งอยู่บนเนินสูงของลูกคลื่น หรือที่ชาวอีสานเรียกว่า มอนั่นเอง คือที่ตั้งเมืองมีลักษณะคล้ายหลังเต่าแล้วจะค่อย ๆ ลาดลงไปรอบเมืองทุกด้าน สังเกตดูเมื่อนั่งรถเข้าสู่ตัวเมืองไม่ว่าจะมาจากบ้านไผ่ ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ หรือขอนแก่นก็ตาม พอจะถึงตัวเมืองถนนจะค่อย ๆ สูงขึ้น ๆ อีกประการหนึ่งสังเกตได้จากปีที่เกิดน้ำท่วม ครั้งใหญ่คือ ปีพุทธศักราช 2521 รอบ ๆ ตัวเมืองน้ำจะท่วมหมดเหลือเพียงตัวเมืองมหาสารคามเป็นเกาะอยู่เท่านั้น เมืองในภาคอีสานส่วนมากจะตั้งอยู่บนมอ เพราะ ป้องกันน้ำท่วมได้ดี มอจะพบอยู่ทั่วไป เช่น เวลานั้นรถจากอำเภอบ้านไผ่ไปมหาสารคามตามถนนแจ้งสนิทถนนจะสูง ๆ ต่ำ ๆ ขึ้น ๆ ลง ๆ เหมือนกับรถวิ่งดัดลูกคลื่นขนาดใหญ่ จังหวัดมหาสารคามไม่มีภูเขา เป็นทุ่งนาสลับกับป่าโปร่ง สำหรับแหล่งน้ำสำคัญนั้น มีดังนี้ ลำน้ำชี ไหลผ่านท้องที่อำเภอโกสุมพิสัย อำเภอกันทรวิชัย และอำเภอเมือง มหาสารคาม ลำน้ำพองไหลผ่านท้องที่ตอนเหนือของจังหวัด แบ่งเขตจังหวัดมหาสารคามกับขอนแก่น ห้วยคเคางอยู่ในท้องที่อำเภอเมืองมหาสารคาม ห้วยสายบาตรอยู่ในท้องที่อำเภอเชียงยืน ห้วยเสียว อยู่ในท้องที่อำเภอบรบือและอำเภอลืออำนาจ ลำเตา ลำพลับพลา ห้วยฉนวน ห้วยหว้า อยู่ในท้องที่อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย กุดนางเอย กุดผักชี กุดแดง อยู่ในท้องที่อำเภอเมืองมหาสารคาม บึงบอน บึงกุย อยู่ในท้องที่ อำเภอโกสุมพิสัย หนองแวง หนองทุ่ม หนองอีเก้ง อยู่ในท้องที่อำเภอลืออำนาจ

4.4.3 ลักษณะภูมิอากาศ

เนื่องจากจังหวัดมหาสารคามตั้งอยู่ใจกลางของภาคอีสาน ลักษณะอากาศจึงมีความแตกต่างจากจังหวัดอีสานรอบนอกอยู่บ้าง กล่าวคือ มหาสารคาม ได้รับปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยต่อปีต่ำกว่าหลายจังหวัดในภาคอีสาน คือประมาณ 1,300 มิลลิเมตร ในขณะที่จังหวัดภาคอีสานรอบนอก เช่น อุบลราชธานี 1,400 มิลลิเมตร หนองคาย สกลนคร 1,500 มิลลิเมตร นครพนม 2100-2,500 มิลลิเมตร และ อุดรธานี 1,600-1,700 มิลลิเมตร มหาสารคามจึงมีลักษณะอยู่ในเขตของเงาฝน (Rain shadow)

4.4.4 ประชากร

สถิติจำนวนประชากรจังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2554 (กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย, 2554)

จำนวนประชากรรวม	939,736 คน
ชาย	465,768 คน

หญิง

473,968 คน

ประชาชนส่วนใหญ่ของมหาสารคามพูดภาษาไทยลาว และวัฒนธรรมล้านช้าง แต่ก็มีบางกลุ่มที่แตกต่างไปได้แก่ ชาวฮ่อที่บ้านท่าขอนยางในอำเภอกันทรวิชัย และชาวเขมรที่บ้านสะดวกหวานในอำเภอยพยัคฆภูมิพิสัย (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ จังหวัดมหาสารคาม, 2542)

4 4.5 ประวัติเมืองมหาสารคาม

ประวัติเมืองมหาสารคามปรากฏตาม พงศาวดารอีสาน ว่า โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นเมื่อปีฉลู สัปตศก จุลศักราช 1227 (พ.ศ. 2408) ในรัชกาลที่ 4 โดยที่พระขัติยวงศา (สาร) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดมีบอกกราบทูลขอตั้งบ้านลาดกุดยางใหญ่ (หรือนางไย) เป็นเมืองมหาสารคาม ให้ท้าวมหาไชย (กวด) บุตรอุปฮาด (สิงห์) เมืองร้อยเอ็ดเป็นพระเจริญราชเดชวรเชษฐขัติยวงศ์ เจ้าเมืองมหาสารคามคนแรกให้ท้าวบัวทอง บุตรอุปฮาด (ภู) เป็นอัครฮาด ให้ท้าวไชยวงศา (อึ้ง) บุตรพระยาขัติยวงศ์พิสุทธิ ธิบัติ (สีลัง) เป็นอัครวงศา ให้ท้าวเถื่อน บุตรพระขัติยวงศา (จันทร์) หลานพระขัติยวงศา (สุหนัด) เป็นอัครบุตรขึ้นเมืองร้อยเอ็ด เมืองร้อยเอ็ด ได้แบ่งเลิกให้ 4,000 คน รวมทั้งลำมะโนครว 9,000 คน ตั้งที่ทำการเมืองตรงหนองกระทุ่ม ด้านเหนือของวัดโพธิ์ศรีปัจจุบัน ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2412 โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนฐานะเมืองมหาสารคามขึ้นเป็นเมืองเอก แยกจากเมืองร้อยเอ็ดไปขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานครและโปรดฯ ให้ยกฐานะอัครฮาด อัครวงศา และอัครบุตรขึ้นเป็น อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตรตามฐานะเมืองใหญ่สืบไป

พระเจริญราชเดช (กวด) ถึงแก่กรรมเมื่อวันจันทร์ แรม 2 ค่ำ เดือน 5 ปีชาล สัมฤทธิศก จุลศักราช 1240 (พ.ศ. 2421) ท่านผู้นี้คือ เป็นต้นสกุล อันมีอนุชนสืบเนื่องมาหลายสาขา เท่าที่ทราบในเวลานี้ คือ ภาฏตานนท์ ณ มหาสารคาม, เจริญศรี, อัดถากร และ สุวรรณเลิศ

พระเจริญราชเดช (กวด) จะมีภรรยาที่คนไม่ทราบเท่าที่สืบทราบเพียง คนเดียว คือ นางแดง (บุตรหลานให้เกียรติพากันยกย่องเรียกญาแม่ไซ่นแดง) ธิดาหลวงโกคา (จันทนอก) บุตรธิดาที่เกิดจากนางแดงและภรรยาอื่นเท่าที่ทราบ มี 14 คน คือ 1. ท้าวสุพรรณ 2. ท้าวมณี 3. นางเข็ม 4. นางทา 5. ราชวงศ์ (บุญมา) 6. ราชบุตร (อิน) 7. ท้าวหนูจัน 8. หลวงไชยยศ (ไม่ทราบนามเดิมสกุลเจริญศรี "เจริญศรี") 9. นางจันทร์ 10. ท้าวสุเทพ 11. ราชวงศ์ (คง) 12. ท้าวสุธี 13. นางสมบุญ และ 14. นางศรี

ส่วนอุปฮาด (บัวทอง) ได้ถึงแก่กรรมแต่ พ.ศ. 2429 แล้ว จะมีภรรยาที่คนและใครบ้างไม่ทราบ ทราบแต่ว่ามีบุตรธิดา 7 คน คือ 1. ราชบุตร (ช้าง) 2. นางอบ 3. อุปฮาด (ผา)

4. พระเจริญราชเดช (อุ้น) 5. นางจอม 6. นางหนู และ 7. ท้าวสุวัฒน์ เมื่ออุปฮาด (บัวทอง) ถึงแก่กรรมแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนราชวงศ์ (อึ้ง) เป็นอุปฮาดแทน และเมื่อพระเจริญราชเดช (กวด) ถึงแก่กรรม อุปฮาด (อึ้ง) จึงได้เป็นเจ้าเมืองมหาสารคามแทนพระเจริญราชเดช (อึ้ง) รับราชการมาได้ 22 ปี ตรงกับ พ.ศ. 2443 ก็ถึงแก่กรรม

ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้จัดราชการบ้านเมืองใหม่ คือจัดให้มีหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด ฯลฯ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระพิทักษ์นรากร (อุ้น) บุตรอุปฮาด (บัวทอง) และตันสกุล ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม เวลานั้นดำรงตำแหน่ง เจ้าเมืองวาปีปทุม ซึ่งถูกยุบลงเป็นอำเภอ มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองมหาสารคาม เมื่อได้ยุบตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมือง พ.ศ. 2446 แล้วตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคามว่างลง เพราะพระเจริญราชเดช (อึ้ง) ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระพิทักษ์นรากร (อุ้น) เป็นผู้ว่าราชการเมือง มหาสารคามในสภานั้นเอง และโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระเจริญราชเดช เมื่อวันที่ 29 เมษายน ร.ศ. 120 ตามราชทินนามของเมือง

เพื่อขยายประวัติศาสตร์เมืองมหาสารคามให้พิสดารไปอีกบ้าง และเพื่อบุตรหลานของท่านเจ้าเมืองมหาสารคามแต่อดีต ที่ได้ทำความดีชอบไว้ต่อราชการ บ้านเมืองครั้งกระโน้นจะได้ทราบเท่าที่จะสืบค้นหามาได้

พระเจริญราชเดช (อุ้น) ผู้นี้ ได้ถวายตัวเป็นข้าหลวงเดิมหรือมหาดเล็กหลวง ในรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2412-2419) ในระหว่างที่เป็นเจ้าเมืองวาปีปทุมอยู่ 20 ปี และเป็นผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคาม 12 ปีนั้น ท่านได้ปฏิบัติหน้าที่ ราชการมาด้วยความเรียบร้อย เป็นที่พึงพอใจของทางราชการเป็นอย่างดี ราชการ พิเศษเคยไปราชการทัพ 3 ครั้ง ครั้งแรกถูกแต่งตั้งให้เป็นแม่กองลำเลียงไปปราบ ฮ่อที่มารุกรานชายพระราชอาณาเขตที่เมืองหลวงพระบาง รว พ.ศ. 2418 ครั้งที่สองสมทบกองทัพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ที่โปรดเกล้าฯ ให้ออกไปปราบฮ่อที่เข้ามาย่ำยีเมืองเวียงจันทน์อันเป็นพระราชอาณาเขตเมื่อ พ.ศ. 2428-2429 และครั้งที่สามไทยกับฝรั่งเศสพิพาทกันเมื่อ ร.ศ. 112 ให้คุมกำลังเมืองไปขัดตาทัพฝรั่งเศสที่ภูด่านแดนแขวนฮ่องฝ่งซ้ายแม่น้ำโขง

พระเจริญราชเดช (อุ้น) รับราชการมาได้จนถึง พ.ศ. 2455 ก็ออกจากราชการฐานสูงอายุ เป็นเจ้าเมืองมหาสารคามคนที่ 3 ทางกรให้เป็นที่ปรึกษาราชการเมืองมหาสารคามตลอดอายุขัย และในสภเดียวกันนี้ โปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้านพมาศ นวรัตน์ ซึ่งแต่ก่อนดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลประจำจังหวัดมหาสารคาม เมื่อตำแหน่งนี้เป็นอันพ้นสมัยยกเลิกไปแล้วจึง

โปรดฯ ให้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดมหาสารคาม (คนที่ 4) สืบต่อจากพระเจริญราชเดช (อุ่น)

พ.ศ. 2456 พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วีรยศิริ) ปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทยมาตรวจราชการมณฑลหัวเมืองภาคอีสานเป็นสมัยหม่อมเจ้าอำรุงศิริศรีวิฑูรย์ ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ด เมื่อมาถึงจังหวัดมหาสารคามเห็นชัยภูมิที่ตั้งศาลากลางจังหวัดเดิมที่อยู่หนองกระทุ่มไม่เหมาะสม เนื้อที่จะปลูกสร้างสถานที่ราชการเพิ่มเติมไม่เพียงพอ จึงได้มีบัญชาให้ย้ายศาลากลางจังหวัดมาตั้งใหม่ คือตรงที่ตั้งศาลากลางจังหวัดมหาสารคามในปัจจุบันห่างจากที่เดิมราว 15 เส้น

พระเจริญราชเดช (อุ่น) ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. 2456 อายุได้ 61 ปี ภรรยาของท่านชื่อ ศรี ธิดาพระเจริญราชเดช (กวด) ชาวเมืองยกย่องให้ความเคารพเรียก ญาแม่ศรี มาจนทุกวันนี้ พระเจริญราชเดช (อุ่น) มีบุตรธิดาอันเกิดจากญาแม่ศรีทั้งสิ้น 7 คน

ในเรื่องเกี่ยวกับเมืองมหาสารคามนี้ เห็นควรกล่าวประวัติของบางอำเภอไว้ ณ ที่นี้ด้วย คือ อำเภอบรบือ อำเภอโกสุมพิสัย และอำเภอเขียงยืน ซึ่งเพิ่งจะตั้งใหม่เมื่อไม่นานมานี้

อำเภอบรบือ เดิมพระเจริญราชเดช (อุ่น) ผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคาม ได้ขออนุญาตทางการย้ายที่ว่าการอำเภอบรบือไปตั้งใกล้หนองบ่อบ้านชำแฮดเรียกว่า “อำเภอท่าขอนยาง” ทั้งนี้เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่เมืองท่าขอนยาง ซึ่งถูกยุบลงเป็นตำบล ต่อมาได้เปลี่ยนชื่ออำเภอท่าขอนยางเป็น “อำเภอบรบือ” ตรงตามชื่อของตำบลที่ตั้งมาเท่าทุกวันนี้ แต่นามตำบลที่เขาเรียกกันจริง ๆ นั้นว่าบ่อระบือ” หลวงสารคามการนิคม (โรม เปาริสาร) เป็นนายอำเภอ ภายหลังได้รับบรรดาศักดิ์ใหม่เป็น “หลวงสารประสิทธิเขต”

อำเภอวาปีปทุม และอำเภอโกสุมพิสัย นี้ สมัยเป็นเมืองตั้งขึ้นพร้อมกัน เมื่อ พ.ศ. 2424 เวลานั้นพระเจริญราชเดช (อึ้ง) เจ้าเมืองมหาสารคาม มีบอกกราบทูลขอตั้งบ้านโพธิธนาเหล่าเป็นเมือง ขอท้าวสุริยวงศ์ (บุญมี) เป็นเจ้าเมืองขอท้าวมหาพรหม (ย่าง) บุตรพระยาขัติยวงศา (สีลัง) เป็นอุปฮาด ขอเพี้ยพลครบุตรเพี้ยราชโยธาเมืองร้อยเอ็ดเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวสุริยวงศ์ (บุญมี) กับพวกนำใบบอกลงมากราบทูลเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้ท้าวสุริยวงศ์ (บุญมี) เป็นพระพิทักษ์นรากรเจ้าเมือง ให้ยกบ้านโพธิธนาเหล่าเป็น เมืองวาปีปทุม ขึ้นเมืองมหาสารคาม ส่วนตำแหน่งอื่น ๆ ก็โปรดเกล้าฯ ตามที่พระเจริญราชเดชขอมา

เมื่อพระพิทักษ์นรากร (บุญมี) พร้อมด้วยอุปฮาด ราชวงศ์ได้กราบถวายบังคม ลากลับบ้านไปถึงบ้านลำโรงแขวงเมืองพุทไธสง พระพิทักษ์นรากร (บุญมี) ป่วยถึงแก่กรรมระหว่างทางเหลือแต่อุปฮาด ราชวงศ์ พอลกลับไปถึงบ้านได้ 4 เดือน ราชวงศ์ก็ถึงแก่กรรม ยังเหลือแต่อุปฮาด (มหาพรหม)

พระเจริญราชเดช (ฮึง) จึงได้กราบบังคมทูลขอให้ท้าวโพธิ์สาร (ฮุ่น) บุตรอุปฮาด (บัวทอง) เมืองมหาสารคามเป็นเจ้าเมืองวาปีปทุม พระราชทานบรรดาศักดิ์ท้าวโพธิ์สาร (ฮุ่น) เป็นพระพิทักษ์นรากรเมื่ออายุได้ 24 ปี เคยเป็นมหาดเล็กหลวงในราชสำนัก เมื่อ พ.ศ. 2418-2419 ก็ได้อาสาเป็นนายกองลำเลียงในความควบคุมของพระเจริญราชเดช (กวด) ผู้เป็นลุงสมทบกองทัพพระยาอำมาตย์ฯ (ชื่น) ไปปราบฮ่อที่เมืองเวียงจันทน์ พร้อมด้วยกำลังพลหัวเมืองอื่นมีชัยชนะ เมื่อพระพิทักษ์นรากร (ฮุ่น) นำสารตราไปตั้งเมืองใหม่ครั้งไปถึงบ้านโพธิ์ธานาเหล่า ได้ปรึกษากับอุปฮาด (มหาพรหม) มีความเห็นพ้องกันว่า ที่ที่บ้านโพธิ์ธานาเหล่าไม่เหมาะสม จึงเลือกชัยภูมิแห่งใหม่ได้ที่ริมหนองแขง แล้วได้ตั้งที่ว่าการเมืองขึ้นที่นั่น ต่อมาคืออำเภอลำปุมในปัจจุบัน แล้วได้สร้างวัดโสมนัส (วัดสระแคน) ปราบภูสืบบมาจนบัดนี้

พ.ศ. 2444 ทางการยุบเมืองวาปีปทุมลงเป็นอำเภอโปรดเกล้าฯ ให้พระพิทักษ์นรากร (ฮุ่น) ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองมหาสารคามแทนพระสิทธิศักดิ์สมุทเขต (บุญย์) ที่ถึงแก่กรรม ครั้นเมื่อพระเจริญราชเดช (ฮึง) ถึงแก่กรรมแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระพิทักษ์นรากร (ฮุ่น) เป็นผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคามดังกล่าวแล้ว

ส่วนอำเภอโกสุมพิสัยนี้ ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในศกเดียวกันกับเมืองวาปีปทุม โดยพระเจริญราชเดช (ฮึง) ได้ขอยกบ้านวังท่าหอช่วงขึ้นเป็นเมืองอีกเมืองหนึ่ง ขอท้าวสุริโย (เลื่อ) บุตรท้าวโพธิ์ราชหลานพระยาขัติยวงศา (สีลัง) เป็นเจ้าเมือง ขอท้าวเชียงน้องพระเจริญราชเดช (ฮึง) เป็นอุปฮาด ขอท้าวราชามาตย์บุตรเวียงแกหลานพระเจริญราชเดช (ฮึง) เป็นอัครควงศ์ ขอท้าวสายทองบุตรท้าวสิทธิสารเมืองร้อยเอ็ดเป็นอัครบุตร

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านวังท่าหอช่วงเป็นเมืองโกสุมพิสัยริมน้ำชี ตั้งให้ท้าวสุริโย (เลื่อ) เป็นพระสุนทรพิพิธ เจ้าเมืองคนแรกท่านผู้นี้ ได้เคยไปราชการทัพเสียมโบกพร้อมด้วยหลวงจำนงวิชัย ผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง กรณีไทยพิพาทกับฝรั่งเศสเมื่อ ร.ศ. 112 (เดิม วิชาญพนกิจ. 2546)

4.5 อีสานตอนกลาง “ร้อยแก่นสารสินธุ์”

ภาพที่ 2-7 ตราสัญลักษณ์ประจำจังหวัดในกลุ่ม “ร้อยแก่นสารสินธุ์”

ในปัจจุบัน กลุ่มจังหวัด “ร้อยเอ็ด-ขอนแก่น-มหาสารคาม-กาฬสินธุ์” หรือกลุ่ม “ร้อยแก่นสารสินธุ์” เป็นกลุ่มจังหวัดภาคอีสานตอนกลาง มีพื้นที่รวมกันประมาณ 31,423 ตารางกิโลเมตร (19,639,296 ไร่) คิดเป็นร้อยละ 18.6 ของพื้นที่ทั้งหมดของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบ มีภูเขาเตี้ยสลับทางด้านทิศเหนือของร้อยเอ็ดและขอนแก่น และด้านทิศตะวันออกของจังหวัดกาฬสินธุ์มีเทือกเขาภูพาน

วิสัยทัศน์

“ศูนย์กลางการค้า การบริการ อุตสาหกรรมเกษตร และสังคมน่าอยู่”

พันธกิจ

1. สร้างประโยชน์สุขของประชาชน
 2. ส่งเสริมการมีส่วนร่วมและการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี
- ประเด็นยุทธศาสตร์และเป้าประสงค์กลุ่มจังหวัด “ร้อยแก่นสารสินธุ์”

ตารางที่ 2-1 ประเด็นยุทธศาสตร์และเป้าประสงค์กลุ่มจังหวัด “ร้อยแก่นสารสินธุ์”

ประเด็นยุทธศาสตร์ (Strategic Issues)	เป้าประสงค์ (Goals)
1. ยกระดับการผลิต เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจแบบเข้มแข็ง และแข่งขันได้	1.1 เพิ่มผลิตภัณฑ์มวลรวมกลุ่มจังหวัด (GPP)
2. การพัฒนาทุนมนุษย์และสังคมเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดี	2.1 สร้างสังคมแห่งการเรียนรู้และพัฒนาคนให้เป็นคนดีมีคุณภาพ
3. การบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน	3.1 พัฒนาระบบบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นระบบ

(สำนักบริหารยุทธศาสตร์กลุ่มจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลาง, 2555)

กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่เกิดจากการร่วมมือของหน่วยงานทางด้านเศรษฐกิจ ที่ร่วมกัน
รวมกลุ่มวางแผนนโยบายทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การท่องเที่ยว โดยใช้ทรัพยากรที่มี
อยู่ในพื้นที่ ให้เกิดประโยชน์ในด้านต่าง ๆ แสดงถึงการรวมพลังของคนในสังคมในการพัฒนาเมือง
ในเขตอีสานตอนกลางให้มีความเจริญรุ่งเรืองในทุก ๆ ด้าน

ส่วนการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ได้กำหนดตำแหน่งทางการตลาดของภาค
อีสานตอนกลางเป็น “แหล่งเรียนรู้ อู่อารยธรรม” โดยมุ่งเน้นเจาะตลาดกลุ่มผู้มีความสนใจพิเศษ
ซึ่งสอดคล้องกับศักยภาพแหล่งท่องเที่ยวในภาคอีสาน เพื่อเป็นการตอบสนองต่อแนวทางดังกล่าว
การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยสำนักงานขอนแก่น จึงได้ดำเนินการผลิตเครื่องมือสื่อสารการตลาด
ในรูปแบบวีดิทัศน์ “ร้อยแก่นสารสินธุ์แหล่งเรียนรู้ อู่อารยธรรมใจกลางอีสาน” โดยนำเสนอความ
โดดเด่นของพื้นที่ในเขตความรับผิดชอบ 4 จังหวัด ได้แก่ ร้อยเอ็ด ขอนแก่น มหาสารคาม และ
กาฬสินธุ์ ทั้งศักยภาพในการเป็นศูนย์กลางการคมนาคมพร้อมบริการการท่องเที่ยวระดับ
มาตรฐาน เป็นแหล่งเรียนรู้ อู่อารยธรรมที่มีเอกลักษณ์ มีความหลากหลายของแหล่งโบราณคดี
แหล่งเรียนรู้ศิลปะและหัตถกรรมพื้นบ้าน ชุมชนท่องเที่ยวหน้าเขื่อน รวมทั้งแหล่งธรรมชาตินันทนาการ
นอกจากนี้ ยังนำเสนอเส้นทางท่องเที่ยวอันเป็นเอกลักษณ์และคุ้มค่าต่อการเดินทางท่องเที่ยว
ทั้งเส้นทาง “ไหว้พระธาตุอีสาน 4 เมือง รุ่งเรืองตลอดชีวิต” และเส้นทาง “ตามรอยไดโนเสาร์อีสาน
(ขอนแก่น-กาฬสินธุ์)” ตลอดจนนำเสนอกิจกรรมท่องเที่ยวม่วนขึ้นตลอดปี ที่จะเติมเต็มให้การ
เดินทางท่องเที่ยวในแหล่งเรียนรู้ อู่อารยธรรมใจกลางอีสานแห่งนี้ เต็มเปี่ยมด้วยคุณค่าและความ
อิมเมจ

ภาพที่ 2-8 การประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวทางด้านการประเพณีของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย
ในกลุ่มจังหวัด “ร้อยแก่นสารสินธุ์”

สังคม วัฒนธรรม และประเพณี

จากที่ได้กล่าวไปแล้วถึงลำดับพัฒนาการ ตลอดจนการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ในเขตอีสานตอนกลาง ในที่นี้จะกล่าวถึงลักษณะสังคม วัฒนธรรมและประเพณีของชนกลุ่มนี้

จากการศึกษาของ วิโรจน์ หีบแก้ว (2529) เรื่องประวัติศาสตร์อีสานบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2325-2443 กล่าวถึงสภาพสังคมและวัฒนธรรมอีสานบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ไว้ดังนี้ ระยะก่อนการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2325-2443 สภาพสังคมและการเมืองการปกครองของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ซึ่งมีลักษณะเด่นเดียวกับสภาพสังคม การเมือง และการปกครองของนครจำปาศักดิ์ และเวียงจันทน์นั้น ในด้านความเชื่อจากบรรพบุรุษชาวลาวในนครเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ว่า บรรพบุรุษผู้ให้กำเนิดเผ่าชนชาวลาวคือ แถนหรือผีแถน ชาวลาวจึงบูชาแถนด้วยการเซ่นสังเวยบวงสรวงและการจุดบั้งไฟบูชาแถนในเทศกาลบุญบั้งไฟเดือนหกทุกปี ความเชื่อเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษดังกล่าวครอบคลุมลงไปถึงระดับชุมชนหมู่บ้าน คือ การนับถือผีปู่ตา ดังจะเห็นได้จาก มีดอนปู่ตา ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ซึ่งยังคงปรากฏอยู่ในปัจจุบัน นอกจากนั้นความเชื่อเกี่ยวกับการดำรงชีวิตด้วยเรื่องโชคลาง ฤกษ์ยามต่าง ๆ มีอยู่อย่างแพร่หลายในหมู่ชาวอีสานในสมัยดังกล่าว ส่วนความเชื่อที่เป็นอิทธิพลของลัทธิพราหมณ์ฮินดู ได้แก่ ความเชื่อเรื่องเทวดา อารักษ์เมือง ตลอดจนผีรักษาที่นาและบ้านเรือน การแสดงพฤติกรรมตอบสนองต่อความเชื่อในเรื่องต่าง ๆ ดังกล่าว ได้แก่การเซ่นบวงสรวงผีตาแฮก เทวดาอารักษ์เมือง และเสื้อเมืองทรงเมือง เป็นต้น ในส่วนของความเชื่อที่เป็นอิทธิพลจากพุทธศาสนาที่สำคัญคือ ความเชื่อเรื่องบุญกรรม ความเชื่อของชาวอีสานหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางและชาวอีสานในหัวเมืองอื่น ๆ ในบริเวณที่ราบสูงโคราชดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่นในจิตใจของพวกเขา เพราะมีขนบธรรมเนียมประเพณีและศาสนาเป็นเครื่องเอื้ออำนวยและส่งเสริมระบบความเชื่อให้คงอยู่

ขนบธรรมเนียมประเพณีที่สำคัญของชาวอีสานหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ได้แก่ ประเพณีด้านต่าง ๆ เช่น ประเพณีการทำบุญ ซึ่งเรียกว่า "ฮีสลีสอง" อันเป็นประเพณีตอบสนองและส่งเสริมความเชื่อเรื่องบุญกรรม นอกจากนั้นยังมีประเพณีเกี่ยวกับชีวิต ซึ่งส่งเสริมความสำคัญของภาวะต่าง ๆ ของชีวิต เช่น ประเพณีการเกิด การอุปสมบท การแต่งงาน ประเพณีการทำศพ เป็นต้น ตลอดจนประเพณีการปกครองและการจัดระเบียบสังคม ซึ่งเป็นอุดมการณ์ของสังคมที่เชื่อว่า การบริหารบ้านเมืองต้องแบ่งสรรหน้าที่ของผู้ปกครองเป็นฝ่ายต่าง ๆ เปรียบเสมือนโครงสร้าง

ของบ้านเรือน ในการจัดระเบียบสังคมและการเมืองการปกครองของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2325-2443 แต่ละเมืองประกอบด้วยชนชั้น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ กลุ่มผู้ทำหน้าที่ปกครองและกลุ่มผู้อยู่ภายใต้การปกครอง กลุ่มผู้ทำหน้าที่ปกครองได้แก่ ข้าราชการของเมืองต่าง ๆ ประกอบด้วย ตำแหน่งในคณะอาญาสี่ คือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร รองลงไปคือตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ ได้แก่ ท้าวผู้ใหญ่ ซึ่งประกอบด้วยท้าวสุริยะ หรือท้าวขัติยะ ท้าวสุริย ท้าวโพธิสาร และท้าวสิทธิสาร ทั้งคณะอาญาสี่และผู้ช่วยอาญาสี่เป็นชนชั้นสูงมีการสืบทอดตำแหน่งกันทางสายเลือดในวงศ์เครือญาติ ตำแหน่งถัดลงไปจากผู้ช่วยอาญาสี่เป็นข้าราชการระดับต่าง ๆ ได้แก่ ข้าราชการเมือง และเจ้าพนักงานแผนกต่าง ๆ รวมทั้งท้าวผู้น้อย ซึ่งเป็นลูกหลานของเจ้าเมืองกรมการระดับอาญาสี่และผู้ช่วยอาญาสี่ที่ได้รับราชการตามที่ได้รับมอบหมาย ส่วนในระดับเขตแขวงและหมู่บ้าน มีผู้ปกครองที่เรียกว่า ท้าวฝ่าย ตาแสง หรือกำนัน และจำบ้าน หรือแก่บ้าน ซึ่งทำหน้าที่เป็นเจ้าหมู่บ้าน นายกอง และนายหมวดปกครองควบคุมประชากรในเขตแขวงหมู่บ้านขึ้นต่อกันโดยลำดับจนถึงระดับอาญาสี่ สำหรับกลุ่มผู้อยู่ภายใต้การปกครอง คือ บรรดาไพร่ ซึ่งประกอบด้วย เลกช่วย ทำหน้าที่ส่งส่วยสิ่งของให้แก่ทางราชการ และเป็นกำลังในกองทัพเมื่อเกิดสงคราม เลกทนายคงเมืองทำหน้าที่รับใช้เจ้าเมืองกรมการซึ่งเป็นมูลนายของตน เลกด่านทำหน้าที่สอดแนมและรักษาชายแดนเมืองของตนที่ติดต่อกับเมืองอื่น เลกกองนอก คือเลกที่ไม่ได้สังกัดเมืองใดเมืองหนึ่งที่ตั้งอยู่ต่างเมืองเนื่องจากเข้าไปอาศัยหรือแต่งงานกับหญิงในเมืองนั้นซึ่งจะต้องชำระส่วยต่อเมืองเดิมที่ตนสังกัด นอกจากเลกไพร่ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่แล้วยังมี ทาส พระสงฆ์ สามเณร สตรีและเด็ก ซึ่งจัดเป็นผู้อยู่ใต้การปกครองทั้งสิ้น การควบคุมปกครองราษฎรผู้อยู่ภายใต้การปกครองแบ่งประชากรออกเป็นกองใหญ่ ๆ 4 กอง คือ กองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ และกองราชบุตร แต่ละกองมีนายกองและผู้ช่วยนายกองเป็นผู้ช่วยนายกองเป็นผู้บังคับบัญชาขึ้นตรงต่อมูลนายของตนเอง ส่วนสภาพเศรษฐกิจของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2325-2443 ลักษณะเศรษฐกิจเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง ราษฎรมีการผลิตหลายอย่างในชุมชนพอเลี้ยงครอบครัวหรือชุมชนไม่เกิดภาวะขาดแคลน เช่น ทำนา ทำสวน ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ และหาปลา หรือถ้าเกิดภาวะขาดแคลนสิ่งของหรือผลผลิตที่จำเป็นในการดำรงชีวิตชาวบ้านมักจะใช้ระบบการแลกเปลี่ยนสิ่งของ เช่น ใช้ข้าวแลกเกลือ หรือใช้เกลือแลกปลาร้า เป็นต้น

จากการดำเนินการทางการเมืองการปกครองจากส่วนกลางที่มีความสำคัญกับบริเวณหัวเมืองนี้ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ภายหลังจากนั้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2445-2475 รัฐบาลได้หันมา

สนใจในการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีอย่างจริงจัง โดยการจัดตั้งจังหวัดร้อยเอ็ดขึ้นในปี พ.ศ. 2450 และยกฐานะขึ้นเป็นมณฑลร้อยเอ็ดในปี พ.ศ. 2445 (จากที่ได้กล่าวไว้แล้วในความเป็นมาของจังหวัดร้อยเอ็ด) ซึ่งถือว่าหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางได้รับการปฏิรูปการปกครองให้เป็นระบบเทศบาลอย่างสมบูรณ์

การที่หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางได้เปลี่ยนฐานะจากหัวเมืองที่เป็นเพียงสัญลักษณ์แห่งอำนาจของรัฐบาลไปเป็นเมือง หรือจังหวัด อำเภอ ซึ่งมีฐานะเป็นเมืองในระบบการปกครองของรัฐบาลโดยตรงทำให้สภาพเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและการปกครองเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก โดยเฉพาะสภาพการเมืองการปกครองของหัวเมืองบริเวณนี้ ระบบการปกครองแบบเดิมได้สลายตัวลงไปโดยสิ้นเชิง มีระบบราชการที่เกี่ยวข้องกับส่วนกลางอย่างใกล้ชิดเข้ามาแทนที่ บรรดาเจ้าเมืองกรมการส่วนใหญ่ได้พ้นจากอำนาจหน้าที่เดิมในระบบการปกครองแบบนครเข็ญจันท์และจำปาศักดิ์ ส่วนที่เหลืออยู่เป็นเพียงข้าราชการชั้นผู้น้อย ซึ่งรัฐบาลส่งวนไว้เพราะมีความชอบในราชการและราชบรรณานุกรมนับถืออยู่ ส่วนทางด้านสังคมรัฐบาลพยายามนำระบบการศึกษาแบบใหม่คือ การศึกษาระบบโรงเรียน โดยจัดการอบรมสั่งสอนให้แก่กุลบุตร กุลธิดา เพื่อสร้างค่านิยมและความรู้สึกในความเป็นไทยให้เกิดขึ้นในหัวเมือง สำหรับขนบธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อของราษฎรที่ไม่เป็นอุปสรรคต่อการรวมหัวเมืองเข้าเป็นชาติเดียวกันกับส่วนกลางก็ยังได้รับอนุญาตให้ยึดถือและปฏิบัติต่อไปตามเดิม การเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การที่รัฐบาลได้ประกาศยกเลิกระบบไพร่ เมื่อ พ.ศ. 2448 ทำให้ปัญหาการแย่งชิงเลกไพร่ของเจ้าเมืองกรมการหมดไป ทางด้านเศรษฐกิจโครงสร้างส่วนใหญ่ก็ยังคงเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองเหมือนเดิม ส่วนที่เปลี่ยนแปลงไปคือเกิดระบบการค้าขายขึ้นในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวจีนเท่านั้น ดังนั้นระหว่าง พ.ศ. 2445-2475 สภาพสังคมและเศรษฐกิจของหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางได้มีการเปลี่ยนแปลงเล็กน้อยเท่านั้น ส่วนการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองการปกครองนั้น ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก จะเห็นได้จากการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากนโยบายของรัฐบาลเป็นสำคัญ กล่าวคือ รัฐบาลได้โยกอำนาจการปกครองหัวเมืองเข้าสู่ส่วนกลาง และการสร้างความรู้สึกผูกพันของราษฎรต่อความเป็นชาติให้เกิดขึ้นในหัวเมือง ซึ่งรัฐบาลก็สามารถทำได้สำเร็จในที่สุด

จากข้อมูลข้างต้นจึงเป็นข้อมูลของสภาพสังคมและวัฒนธรรมของชนกลุ่มที่อยู่บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ตั้งอยู่ในเขตอีสานตอนกลางด้วยเช่นกัน ดังนั้นข้อมูลที่ได้เป็นข้อมูลส่วนหนึ่งที่ทำให้เข้าใจสภาพสังคมและวัฒนธรรมบางส่วนได้ หากพิจารณาช่วงเวลา เป็นช่วงเวลาที่ได้เกิดบ้านเมืองของกลุ่มไทย-ลาว ในเขตอีสานตอนกลางด้วยเช่นกัน

1. ลักษณะสังคมไทย-ลาว

กลุ่มไทย-ลาว หรือทั่วไปเรียกว่า “ชาวอีสาน” ที่เป็นกลุ่มที่ใหญ่ที่สุดมีประชากรมากที่สุด ในอีสาน ชนกลุ่มนี้ชาวภาคกลางมักจะเรียกว่า “ลาว” เพราะเหตุว่ามีภาษาพูดเป็นภาษาเดียวกับลาวในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว แต่ความจริงแล้วเป็นภาษาไทยสาขาหนึ่ง รวมทั้งชาวลาวทั้งประเทศด้วย ฉะนั้นอยากจะทำความเข้าใจกันก่อนว่า ชาวอีสานก็ดี ชาวลาวในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวก็ดี เรียกตัวเองว่า “ไท” หรือ “ไทย” ซึ่งแปลว่า “คน” หรือ “ชาว” ทั้งสิ้น เช่น “ไทยเวียง ไทยหลวงพระบาง ไทยร้อยเอ็ด ไทยขอนแก่น แต่ชาวไทยภาคกลางเรียกแยกกลุ่มชนไทยที่เสียงเพี้ยน เหนือ ไม่เหมือนกับคนไทยภาคกลางว่า “ลาว” ซึ่งเป็นความเข้าใจที่ผิดกันมานาน เช่นเดียวกับภาคเหนือ และชาวไทยสิบสองปันนา รวมทั้งชาวไทยในรัฐฉานของพม่าด้วย ต่างก็เรียกตนเองว่า “ไท” (ออกเสียงเป็น “ไต”) เช่น ไทลื้อ ไทยอง ไทยเงิน ไทยใหญ่ เป็นต้น ซึ่งหมายความว่า “คน” ส่วนคำต่อท้ายหมายถึง ชื่อเมือง ชื่อกลุ่มเท่านั้น เช่น ไทยอง คือคนเมืองยอง ไทยเงิน คือคนเมืองเงิน เป็นต้น

ชาวอีสานกลุ่มไทย-ลาว ที่เรียกในที่นี้เพื่อสื่อความเข้าใจเท่านั้น มิได้หมายถึงชนเผ่าที่ต่างกับชาวไทย เพียงแต่เป็นไทยสาขาหนึ่ง หรือกลุ่มหนึ่ง ซึ่งมีโครงสร้างทางวัฒนธรรมหลักเหมือนกับไทย เช่น ภาษา ศาสนาความเชื่อ จารีต ประเพณี ฯลฯ แต่มีวัฒนธรรมย่อยแตกต่างกันไปเฉพาะกลุ่มชนท้องถิ่น ที่ตั้งภูมิลำเนาทางไกลกับราชธานี และติดต่อคมนาคมกันไม่สะดวกในสมัยอดีต

กลุ่มไทย-ลาว เป็นกลุ่มที่สืบวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขงมาแต่โบราณ (รวมกับกลุ่มไทยเวียงหรือ ชาวเวียงจันทน์) มีตัวอักษรของตนเองใช้สืบเนื่องมาแต่สมัยอยุธยาเป็นอย่างน้อยและอาจจะร่วมสมัยกับสุโขทัย ตัวอักษรที่ใช้มี 2 แบบ คือ อักษรไทยน้อย และ อักษรธรรม อักษรไทยน้อยเป็นอักษรสุโขทัยสาขาหนึ่ง ส่วนอักษรธรรมเป็นอักษรที่ได้ดัดแบบอักษรมอญโบราณคล้ายอักษรตัวเมืองของภาคเหนือ มีวรรณกรรมท้องถิ่นของตนเอง เช่น เรื่องสินไซ (สังข์ศิลป์ชัย) จำปาสีต้น ท้าวท่ากาดำ นางผมหอม ไก่แก้ว ลิ่นทอง กำพรว้าผีน้อย ขูลุนางอ้ว ท้าวผาแดงนางไอ่ ฯลฯ

กลุ่มไทย-ลาว ยึดมั่นในจารีตประเพณี ดำเนินชีวิตตาม "ฮึดสิบสอง" หมายถึง ประเพณี 12 เดือน ที่เกี่ยวเนื่องกับหลักทางพุทธศาสนา ความเชื่อและการดำรงชีวิตทางเกษตรกรรม ซึ่งชาวอีสานยึดถือปฏิบัติกันมาแต่โบราณ มีแนวปฏิบัติต่างกันไปในแต่ละเดือน เพื่อให้เกิดสิริมงคลในการดำเนินชีวิต

กลุ่มไทย-ลาว นับถือศาสนาพุทธแบบชาวบ้าน (Popular Buddhism) คือพุทธศาสนาที่ปรับเข้ากับจารีตของชาวบ้านมุ่งที่จะสั่งสอนให้เป็นพลเมืองดีมากกว่าที่จะสอนให้ละโลภภัยไปสู่นิพพานตามปรัชญาพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังนับถือผีบรรพบุรุษ ผีฟ้า ผีแถน รวมทั้งผีไร้ณา ฯลฯ โดยเฉพาะผีบรรพบุรุษยังมีอิทธิพลต่อสังคมปัจจุบันมากนั่นคือ "ผีปอบตา" ทุกชุมชนในชนบทจะมีศาลปอบตา (ตุบปอบตา) ประจำหมู่บ้าน และมีตำแหน่ง เฒ่าจ้ำ หรือ หมอจ้ำ เป็นผู้ที่ติดต่อกับวิญญาณ เฒ่าจ้ำจะเป็นผู้ที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือมากที่สุดคนหนึ่ง

กลุ่มไทย-ลาวตั้งภูมิลำเนากระจายอยู่ทั่วไปในภาคอีสาน นับตั้งแต่ หนองคาย หนองบัวลำภู อุดรธานี สกลนคร นครพนม กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ขอนแก่น ชัยภูมิ ร้อยเอ็ด ยโสธร อุบลราชธานี เลย มุกดาหาร อำนาจเจริญ และบางอำเภอของจังหวัดศรีสะเกษ สุรินทร์ (อำเภอรัตนบุรี) นครราชสีมา (อำเภอบัวใหญ่ อำเภอสูงเนิน อำเภอปักธงชัย) บุรีรัมย์ (อำเภอพุทไธสง)

กลุ่มไทย-ลาว เมื่อพิจารณาถอยลงไปอีก โดยเฉพาะภาษาถิ่นสำเนียงที่ผิดเพี้ยนไป และจารีตเฉพาะกลุ่ม สามารถจำแนกได้ 5 กลุ่ม คือ ไทยลาว ไทยย้อ ไทยยัย ผู้ไทย และไทยแสก เป็นต้น

กลุ่มไทย-ลาวรับวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขงมาอย่างช้านาน อาจจะกล่าวได้ว่ากลุ่มไทย-ลาวหรือชาวอีสานเป็นกลุ่มผู้นำทางด้านวัฒนธรรมภาคอีสาน ฉะนั้นภูมิปัญญาสังคม เช่น ฮึดคอง ตำนาน อักษรศาสตร์ จารีตประเพณี กลุ่มไทย-ลาวจะเป็นกลุ่มที่สืบทอด และถ่ายทอดให้ชนกลุ่มอื่น ๆ อีกด้วย

การตั้งหมู่บ้าน นิยมตั้งหมู่บ้านเป็นกลุ่ม บนที่ดินเรียกว่าตามภาษาท้องถิ่นว่า "โนน" โดยยึดทำเลการทำนาเป็นสำคัญ นั่นคือบริเวณรอบหมู่บ้านจะมีที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ มีหนองน้ำหรือลำน้ำเล็ก ๆ ที่มีน้ำสำหรับบริโภคในฤดูแล้ง ไม่ห่างไกลหมู่บ้านจะมีป่าละเมาะ สารารณประโยชน์ ซึ่งเป็นที่ปล่อยวัว ควายในฤดูทำนา และเป็นแหล่งเก็บพืชผักป่าอีกด้วย

ภาพที่ 2-9 ลักษณะการตั้งหมู่บ้าน

สถาบันของหมู่บ้าน วัดจะตั้งอยู่ตอนท้ายหมู่บ้านเป็นส่วนใหญ่ เพราะความเชื่อที่ว่า วัดควรแยกจากหมู่บ้าน คือ วิสุงคามสีมา (แปลว่า เขตนอกชุมชน) แต่โดยปฏิบัติแล้วพระภิกษุกับชาวบ้านจะมีกิจกรรมร่วมกันอย่างใกล้ชิดทั้ง 12 เดือน พระภิกษุชาวอีสานนอกจากจะเป็นผู้นำทางวิญญาณแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นผู้นำทางกิจประเพณี โดยไม่เลือกว่าจะเป็นเรื่องพุทธหรือความเชื่อเรื่องผี สถาบันหมู่บ้านที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ ศาลปู่ตา หรือที่เรียกตามภาษาถิ่นว่า “ตูปู่ตา” ซึ่งมักจะตั้งอยู่ทางเข้าหมู่บ้าน ซึ่งเป็นตอนที่เย็นออกมา บางแห่งมีพื้นที่กว้างใหญ่เรียกว่า

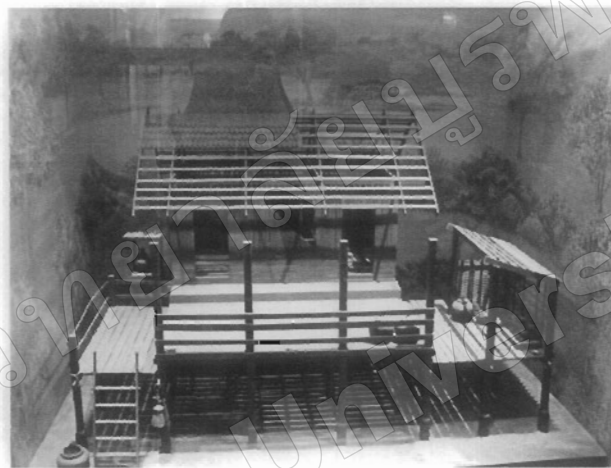
“ดอนปู่ตา”

ภาพที่ 2-10 การทำพิธีเพื่อบูชาศาลปู่ตาของชาวบ้าน

(ที่มา www.212cafe.com/.../msulaw/picture/01346_8.jpg)

การสร้างบ้านเรือน ชาวอีสานสร้างเรือนเพื่อที่อยู่อาศัย จึงไม่ปราณีตบรรจงมากนัก นั่นคือผู้มีฐานะปานกลางจะสร้างบ้านเรือนที่มีขนาด 2 ห้องนอน คือ ห้องส้วม (ห้องลูกสาว และห้องหอ) และห้องเปิง (ห้องหัวหน้าครอบครัว และไว้หิ้งผี ที่เรียกว่า “ของฮักษา”) มีส่วนเป็นห้องโถงอีกส่วนหนึ่งให้นักพัก ทำกิจกรรมอื่น ๆ และเป็นที่พักนอนของลูก ๆ เครื่องญาติ มีชานโล่ง (ไม่มีหลังคา) เพื่อติดต่อกับครัวซึ่งส่วนใหญ่จะมีขนาดเล็ก บ้านได้ถูกสูงเพื่อทำกิจกรรม เช่น ทอผ้า เก็บเครื่องมือทำนา และให้วัวควายนอนส่วนหนึ่ง

ภาพที่ 2-11 ลักษณะเรือนอีสาน

การแต่งกาย ปัจจุบันการแต่งกายเปลี่ยนไปมาก การแต่งกายสมัยอดีต ผู้หญิงจะนุ่งผ้าซิ่นยาวปิดเข้าเล็กน้อย นิยมตกแต่งชายผ้าซิ่น เรียกว่า “ตีนซิ่น” ผ้าซิ่นสีน้ำเงินเข้ม ทางลงสีขาว ปกติใช้ผ้าฝ้าย หากเป็นพิธีการใช้ผ้าไหมเลื้อยแขนกระบอก เก้าอี้มมวดยสูง หากอายุมากจะเกล้าผมมวดยต่ำไว้ที่ท้ายทอย ห่มสไบทับเลื้อยในงานพิธี ส่วนชาวนุ่งกางเกงเรียกตามภาษาถิ่นว่า “โสร่ง” กางเกงยาวเหนือเข่า หรือเสมอเข่า เลื้อยคอกลม ผ่าหน้าติดกระดุม แขนกระบอก ผ้าขาวม้าคาดเอว บางครั้งก็นุ่งผ้าโสร่งไหม

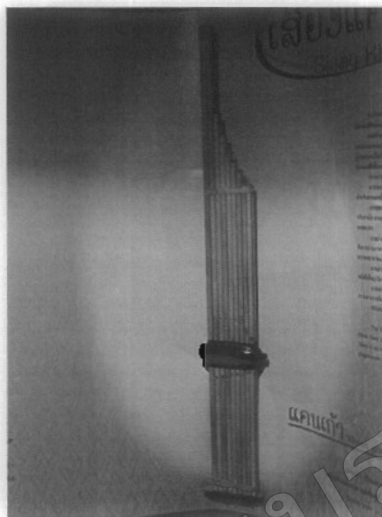
ภาพที่ 2-12 การแต่งกายของกลุ่มไทย-ลาว ในอดีต

อาหาร รับประทานข้าวเหนียว อาหารหลักของชาวอีสานคือ เครื่องจิ้ม (เช่น แจ่วบอง ปั่น) กับผัก ส่วนอาหารพิเศษอื่นๆ ได้แก่ ลาบ ก้อย เนื้อย่าง ส้มตำ

ภาพที่ 2-13 อาหารพื้นบ้านอีสาน

การเล่น เครื่องดนตรี ได้แก่ หมอลำ เซิ้ง ส่วนเครื่องดนตรีสำคัญได้แก่ แคน ซึ่งหรือ พิณ จิง ฉาบ (เครื่องดนตรีอื่นๆ ที่เห็นในปัจจุบันเพิ่มเติมมาใหม่) (ธวัช ปุณโณทก, 2532, หน้า 36-40)

ภาพที่ 2-14 แคน ดนตรีพื้นบ้านของชาวอีสาน

2. วัฒนธรรมประเพณี

จารีตประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต

ประเพณีอีสานและพิธีกรรมตามประเพณีของชาวอีสาน เกี่ยวข้องทั้งกับความเชื่อในอำนาจนอกเหนือธรรมชาติ และพุทธศาสนา มีทั้งพิธีกรรมอันเป็นประเพณีที่เป็นสิ่งปฏิบัติและยึดถือสืบต่อกันมา คือ “ฮีตสิบสอง คองสิบสี่” ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

2.1 ฮีตสิบสอง

ฮีต หมายถึง ประเพณี คือ สิ่งที่ยึดมั่นถือปฏิบัติสืบ ๆ กันมาจนเป็นแบบแผนเป็นขนบธรรมเนียมตรงกับ “จารีต”

คอง หรือ คลอง (ครรลอง) หมายถึง แบบแผนของสังคม แบบการปกครองที่ต้องประพฤติปฏิบัติต่อกัน

ฮีตนั้นแยกออกเป็น 2 ชนิด คือ ฮีตที่ต้องทำเป็นประจำ และฮีตที่ไม่ทำเป็นประจำ ฮีตที่ต้องทำเป็นประจำ ได้แก่ ฮีตเดือนอ้าย ฮีตเดือนยี่ ฮีตเดือนสาม ฮีตเดือนสี่ ฮีตเดือนห้า ฮีตเดือนหก ฮีตเดือนเจ็ด ฮีตเดือนแปด ฮีตเดือนเก้า ฮีตเดือนสิบ ฮีตเดือนสิบเอ็ด ฮีตเดือนสิบสอง ฮีตที่ไม่ทำเป็นประจำ ได้แก่ ฮีตสุทวาร ฮีตผูกเสี่ยว ฮีตลงแขก เป็นต้น

คลองนั้นแยกเป็น 2 ชนิด คือ คลองที่ชาวบ้านชาวเมือง ทำต่อผู้ปกครองบ้าน ปกครองเมืองของตนกับคลองที่ชาวบ้าน ชาวเมืองทำต่อชาวบ้านชาวเมืองด้วยกันเอง

2 1.1 อีตเดือนอ้าย หรือเดือนเจียง (เดือนที่หนึ่ง)

เมื่อเดือนอ้ายหรือเดือนเจียง ชาวนาจะว่างจากการทำนา ในเดือนอ้ายนี้จะมีอีตเข้ากรรมกรเข้ากรรมหรือเข้าปรีวาสกรรมเป็นอีตของพระสงฆ์ คือเมื่อพระสงฆ์ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ข้อใดข้อหนึ่งแล้วบอกพระสงฆ์ให้ทราบไว้ เมื่อถึงเดือนอ้ายจึง มาเข้ากรรม

ตามวินัยของพระสงฆ์มีอยู่ว่า เมื่อต้องอาบัติแล้ว ถ้าเป็นอาบัติเล็ก ๆ น้อย ๆ ต้องปลงอาบัตินั้น ๆ เมื่อปลงอาบัติแล้วอาบัตินั้นก็ตกไป คือไม่เป็นบาปเป็นกรรม หากเป็นอาบัตินัก เช่น สังฆาทิเสส จะปลงแทนที่ไม่ได้ ต้องเข้ากรรม คืออยู่ ปรีวาสกรรม อยู่มานัต (วินัยกรรม) และอัพภาน (การทำให้กลับคืนเป็นผู้บริสุทธิ์คือออกจากกรรมอยู่กรรม)

การเข้าปรีวาสกรรมของภิกษุผู้ต้องอาบัตินักสังฆาทิเสสนั้น ผู้ต้องอาบัติจะต้องเข้าปรีวาสกรรม โดยสร้างผาม (ปะรำ) ในป่าสงวนหรือบริเวณห่างไกลหมู่บ้านขึ้น อยู่ปรีวาสกรรมครบ ถ้าปกปิดอาบัติไว้นาน ก็อยู่ปรีวาสกรรมนาน เมื่ออยู่ปรีวาสกรรมครบแล้ว จึงอยู่มานัตอีก 6 วัน อยู่มานัตครบ 6 วัน แล้วเข้า อัพภานอีก จึงจะเป็นผู้บริสุทธิ์เหมือนพระสงฆ์ทั่วไป

บุญเข้าปรีวาสกรรม

เมื่อพระสงฆ์ถืออีตเข้ากรรม หรือปรีวาสกรรมดังกล่าวข้างต้น ญาติโยมทั้งหลายผู้ปรารถนาจะทำบุญ ถวายภัตตาหาร แต่พระสงฆ์ผู้เข้ากรรม ก็จะมาถวายปัจจัยสี่ เช่น การสร้างกุฏิ ให้พระสงฆ์เข้ากรรม ถวายอาหาร หรือตักน้ำให้พระสงฆ์ได้ อาบ ต้ม เป็นต้น เมื่อพระสงฆ์ออกจากกรรมแล้ว ญาติโยมก็จะถวายทานหรือฟังเทศน์ ฟังธรรม รักษาศีล เจริญภาวนา ก็ถือว่าได้กุศลผลบุญเป็นยิ่งนัก

2.1.2 อีตเดือนยี่ (เดือนที่สอง)

เดือนยี่เป็นเดือนที่ชาวนาเก็บเกี่ยวข้าว ในรอบเดือนนี้ ชาวนาอาจจะจัดทำบุญหรือพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวหลายอย่าง อันเป็นจารีตที่ยึดสืบต่อกันมาคือ

บุญคุณลาน

เป็นพิธีบุญที่ชาวนาเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จ แล้วนำมานวดที่ลานนวดข้าว เสร็จจากนั้นเอาข้าวที่นวดแล้วมากองรวมกันขึ้น ให้สูง เรียกว่า "คุณลาน" ก่อนนำไปเก็บในยุ้งก็จะทำ "บุญคุณ-ลาน" ใช้ลานเป็นสถานที่ทำบุญ ด้วยการเชิญญาติพี่น้องให้มาร่วมทำบุญ นิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ ซึ่งด้วยสายสัญญาณรอบกองข้าว เมื่อพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์แล้ว จึงถวายอาหารบิณฑบาต จากนั้นจึงเลี้ยงญาติมิตร พระสงฆ์ อนุโมทนา ประพรมน้ำพระพุทธมนต์ให้แก่ญาติมิตรผู้มาร่วมพิธี ตลอดจนนำไปประพรมลานข้าว นา วัว ควาย เจ้าของนา เพื่อเป็น

สิริมงคลต่อไป บางแห่งจะนำหมอขวัญมาทำพิธีสู่ขวัญข้าว หลังจาก พิธีสงฆ์เสร็จแล้ว เนื้อความ คำสวดสู่ขวัญนั้นจะกล่าวขอโทษ แม่โพสพที่ตนกระทำความผิดเกินเมตตาข้าว โดยใช้ควายเหยียบย่ำ บนลานนวดข้าว ขอให้แม่โพสพมาอยู่เป็นขวัญกองข้าวในลานต่อไป

บุญกุ่มข้าวใหญ่

เป็นพิธีบุญในเดือนยี่เช่นกัน โดยชาวนานำข้าวเปลือก มากองรวมกันเป็นท่ม (กองเป็นพะเนิน) พิธีบุญนี้เป็นพิธีกรรม รวมกลุ่มที่ชาวนาเอาข้าวเปลือกมารวมกันตามมิติตามเกิด เรียกว่า “บุญกุ่มข้าวใหญ่” ทุกครัวเรือนจะหาบข้าวมากองรวมกันที่ ศาลากลางบ้านหรือศาลา โรงธรรม กลางคืนมีการนิมนต์พระสงฆ์ มาเจริญพระพุทธมนต์ รับศีล ฟังเทศน์ ในการเทศน์นั้น พระสงฆ์จะยกเอาอานิสงส์ผลแห่งการรู้บุญคุณของข้าวเป็นนิทศน์อุทาหรณ์ให้ชาวบ้านได้ระดับสติปัญญาอยู่เสมอ จากนั้นอาจมีหรรสพดลของสมโภช ตอนเช้ามีการถวายภัตตาหาร พระสงฆ์แล้ว ถวายข้าวเปลือกให้เป็นสมบัติของวัด การทำบุญ คุ่มข้าวใหญ่ ชาวบ้านถือว่าได้กุศลมาก จึงนิยม ทำกันในช่วงกว้าง เป็นประจำทุกปีเกือบทุกหมู่บ้าน

2.1.3 ฮีตเดือนสาม

เดือนสามเป็นเดือนที่ชาวนาเก็บเกี่ยวข้าวและนำขึ้น ยุ้งฉางเรียบร้อยแล้ว พิธีทำบุญในเดือนยี่ที่ผ่านมา ต่างก็เป็นบุญข้าวเปลือกทั้งสิ้น (บุญคุณลาน บุญกุ่มข้าวใหญ่) บุญเดือนสามจึงเป็นบุญของข้าวสุก “บุญข้าวจี”

ข้าวจี คือ ข้าวเหนียวที่นึ่งสุกแล้วนำมาปั้นเป็นก้อนขนาด ไข่เป็ดหรือเท่ากำมือ เสียบไม้ย่างไฟให้สุกจนเกรียม ทาด้วยไข่ บ้างก็เอาก้อนน้ำอ้อยยัดใส่ไว้ข้างในด้วย นำไปใส่บาตร ถวาย พระภิกษุสามเณรถือว่าได้บุญมาก ข้าวจีเป็นข้าวที่พระภิกษุ สามเณรชาวอีสานถือว่า เอร็ดอร่อยมาก ดังมีคำกลอนที่ว่า

เดือนสามค้อยเจ้าหัวค้อยปั้นข้าวจี

ข้าวจีป้อนน้ำอ้อย จวนน้อยเข็ดน้ำตา

ในการทำบุญข้าวจี จะนิมนต์พระภิกษุสามเณรมาพร้อมกันที่ศาลาโรงธรรม จากนั้นอาราธนาศีล พระภิกษุ สามเณรสวดมนต์เสร็จแล้วอนุโมทนา อาจจะมีการเทศน์ฉลอง ข้าวจี เทศน์หนังสือลำต่าง ๆ ตลอดวัน ในการเทศน์ฉลองข้าวจีนั้น พระสงฆ์มักจะยกเอาอานิสงส์แห่งทานข้าวจีที่นางปุลณทาสี ในสมัยพุทธกาลที่ทานข้าวจีให้พระพุทธเจ้าและได้ฟัง พระธรรมเทศนา จากพระพุทธเจ้าจนได้บรรลุโสดาบันเป็น พระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

2.1.4 ฮีตเดือนสี่

เดือนสี่เป็นเดือนพึ่งเทศน์มหาชาติ หรือบุญพระเวสส์ คือพึ่งเทศน์เรื่อง พระพุทธเจ้าคราวที่พระองค์เกิดเป็นพระเวสสันดร มีมเหสีชื่อมัทรี โอรสชื่อชาลี ธิดาชื่อกัณหา พระองค์ยินดีในการให้ทาน คือได้ให้ทานข้าวของเงินทองแก้วแหวนแสนสิ่ง กระทั่งได้ให้ช้างปัจจัยนาเคนทร์ อันเป็นช้างคู่บ้านคู่เมือง ซึ่งชาวเมืองเชื่อว่าเป็นช้างมงคลที่ช่วยให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล จนชาวเมืองขับไล่ออกจากเมืองไปอาศัยอยู่ในป่าภายหลังชาวเมืองจึงเชิญให้มาอยู่เป็นเจ้าเมือง ความเชื่อเกี่ยวกับพระเวสสันดรนี้ มีกล่าวไว้ในหนังสือมัลลยพินินมาลย์ แล่นว่า ครึ่งหนึ่งพระมาลย์เถระได้ขึ้นไปไหว้พระธาตุเกศแก้วจุฬามณีบนสรวงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ได้ไปพบและสนทนากับ พระศรีอริยเมตไตรยโพธิสัตว์ ผู้ซึ่งจะมาเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

เมื่อพระศรีอริยเมตไตรยโพธิสัตว์ได้ทราบข่าวว่าชาวเมืองมนุษย์เมื่อตายแล้วอยาก มาเกิดใหม่ในศาสนาของท่านจะทำอย่างไร พระองค์จึงลี้ภัยไปกับพระมาลย์ว่า ถ้าผู้ใดต้องการเกิด ในศาสนาของท่านอย่าฆ่าตีพ่อแม่ สมณะ พราหมณาจารย์ อย่าทำลายพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ อย่ายุ่งให้พระสงฆ์แตกแยกจากกัน ให้พึ่งเทศน์มหาเวสสันดรให้จบในวันเดียว จะได้ เกิดในศาสนาของพระองค์ท่าน

พระมาลย์ได้ฟังพระศรีอริยเมตไตรยเล่าให้ฟังเช่นนั้น เมื่อกลับลงมาเมือง มนุษย์ ก็นำเรื่องนั้นมาเล่าให้ชาวเมืองมนุษย์ฟัง ชาวเมืองได้ฟังพระมาลย์พูดเช่นนั้น ก็พากัน ประพฤติ ปฏิบัติตาม และพากันพึ่งเทศน์มหาชาติให้จบในวันเดียว ดังนั้นบุญมหาชาติจึงถือเป็น ประเพณีประจำปี และนิยมทำกัน มาจนกระทั่งทุกวันนี้

พิธีกรรมในบุญพระเวสส์

เมื่อถึงเดือนสี่ ชาวบ้านจะพากันทำบุญพระเวสส์ในม้อโฮม (วันสุกดิบ) ผู้เฒ่า ผู้แก่จะจัดเครื่องสักการะมีดอกไม้ ธูปเทียน เป็นต้น มารวมกันที่ศาลาโรงธรรม ดอกไม้ธูปเทียน แต่ละอย่างจัดให้ครบพัน เรียกว่า บุญศาลาถาพัน ปักธงสีหลักในทิศทั้งสี่ ปลุกหอรูปคุตในบริเวณนั้น การปลุกหอรูปคุตก็เพื่อป้องกันมิให้ภูตผีปีศาจมาทำอันตรายแก่พระสงฆ์ที่มาเทศน์ในงาน หรือมา ขัดขวางพิธีกรรมงานบุญพระเวสส์

ในเวลาบ่ายสามโมง ชายหนุ่มหญิงสาวจะพากันไปแห่ พระเวสส์เข้าเมือง รวมทั้งไปเก็บดอกไม้มาบูชาพระเวสส์ด้วย การไปแห่พระเวสส์นี้ ถ้าบ้านใดมีรูปพระเวสส์เป็นแผ่น ผ้าก็จัด เอาไปด้วยผ้าพระเวสส์ (ภาคกลางเรียกว่าผ้าพระบฏ) บางแห่งนิมนต์พระภิกษุอาวาสนั่ง บนแท่นตกแต่งสวยงามใส่คานหามแห่ โดยสมมติว่าเป็นพระเวสสันดรเมื่อไปถึงป่าที่มีดอกไม้ก็

เก็บเอาดอกไม้ ได้ดอกไม้แล้วก็พากันแห่พระเวสส์กลับมาถึง บริเวณศาลาโรงธรรมก็แห่รอบศาลาโรงธรรมสามรอบแล้วเอาดอกไม้ขึ้นไปบูชาพระธรรม ส่วนผ้าพระเวสส์ที่เอาไปด้วยนั้น เมื่อแห่รอบศาลาโรงธรรมแล้วก็เอารูปพระเวสส์ไปขึงไว้ตามเสาของศาลาโรงธรรมนั้น ตอนกลางคืนจะพากันมาฟังเทศน์ก็ได้ในวันรวมหรือเมื่อโฮมบุญพระเวสส์ตอนกลางคืนจะมีการทำวัตรเย็นด้วย พระสงฆ์จะสวดมนต์ในการสวดมนต์นี้จะมีสวดชัยน้อยชัยใหญ่ (ชัยมงคล) ด้วยเมื่อสวดมนต์จบก็เริ่มเทศน์ขึ้นต้น โพรสัตว อิติปิโส วัดตะไค้ มาลัยหมื่น มาลัยแสน ฉลองมหาเวสส์ ตอนกลางคืนนิมนต์พระเสียงดีมาเทศน์ให้ฟังก็ได้

ในวันเทศน์พระเวสส์

ตอนเช้าเวลาตีสี่ชาวบ้านจะแห่ ข้าวพันก้อน ข้าวพัน ก้อนนี้เป็นข้าวเหนียว ก้อนเล็ก ๆ นับรวมได้พันก้อน เอาไม้มาเสียบเป็นก้อน ๆ แห่รอบศาลาโรงธรรมสามรอบ แล้วเอาข้าวพันก้อนนี้ไปบูชาพระธรรม เสร็จแล้วก็เริ่มลงมือเทศน์สังกาส ผู้เป็นหัวหน้าจะอาราธนาเทศน์มหาชาติต่อไป

การเทศน์มหาชาตินั้น จะเทศน์ต่อกันไปตั้งแต่ต้นจนจบ หนังสือที่จะเทศน์ก็แบ่งเป็นกัณฑ์ ๆ พระผู้มาเทศน์ก็อยู่คนละวัดการเทศน์มหาชาตินี้ถ้าเป็นหนังสือยาวหรือที่เรียกกันว่า พระเวสส์เครือ ต้องใช้เวลานาน เริ่มแต่ตี 4 จนถึง 4 ทุ่มเศษก็มี เทศน์ติดต่อกันไปจนจบ เพราะต้องการจะเทศน์ให้จบในวันเดียว ให้เป็นไปตามที่พระศรีอริยเมตไตรยโพรสัตวลี้มามากับพระมาลัยเถระนั้น

พระภิกษุที่เทศน์แต่ละกัณฑ์นั้น จะมีเจ้าภาพถวายจตุปัจจัยประจำแต่ละกัณฑ์ แต่จะมีกัณฑ์อีกประเภทหนึ่งที่บรรดาหนุ่มสาวแห่เข้ามายังวัดโดยไม่เจาะจงว่าจะถวายกัณฑ์ใด หากแต่แห่เข้ามาถึงวัดในขณะใด พระภิกษุของวัดที่กำลังเทศน์อยู่ ก็จะถวายองค์นั้น กัณฑ์ที่แห่เข้ามานั้นเรียกกัณฑ์หลอน การแห่กัณฑ์หลอนนี้ บางทีมีเสียงอีกที่ก็คึกโครม แต่ชาวบ้านเขาไม่ถือสาหาความ ถือว่าเป็นการทำบุญกุศล บางแห่งมีกัณฑ์หลอน แห่กันตลอดวันตลอดคืนก็มี

2 1.5 ฮีตเดือนห้า

เดือนห้าเป็นเดือนเริ่มต้นปีใหม่ของไทยโบราณที่เรียกว่า สงกรานต์ ที่มีอากาศร้อนจึงทำ "บุญสงกรานต์" สิ่งที่ต้องสงกรานต์ นั้นโบราณกล่าวไว้มีหลายอย่างคือ

2 1.5.1 สงกรานต์พระพุทธรูป

พระพุทธรูปคือรูปของพระพุทธเจ้า เมื่อถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 พระสงฆ์จะเอาพระพุทธรูปมาขัดสี เวลาบ่ายสามโมง พระสงฆ์จะตีกลองโฮม (รวม) ญาติโยมจะพากันนำ

น้ำอบ น้ำหอมออกมารวมกันที่ศาลาโรงธรรม หัวหน้าจะพาไหว้พระและทำพิธีสู่ขวัญพระพุทธรูป
สู่ขวัญเสร็จแล้วจะเอาน้ำอบ น้ำหอมสรงพระพุทธรูป

สถานที่ที่จะตั้งพระพุทธรูปไว้นี้จะปลูกเป็นโรง เรียกว่า “หอสง” หรือจะตั้งไว้
บนแท่นพระที่ศาลาโรงธรรมก็ได้ ญาติโยมจะเอาน้ำอบน้ำหอมมาสรงพระพุทธรูป โดยรดน้ำใส่
“ฮางลิน” เพื่อให้น้ำสงไหลไปยังพระพุทธรูปบางแห่งใช้ “กงพัด” ซึ่งทำเป็นรางไหลไปลงกระบอกร
ไม้ไผ่เจาะรูไว้รอบน้ำจะไหลออกทางรู ผลักให้กระบอกรหมุนน้ำจะกระเซ็นเป็นฝอย เด็ก ๆ จะพากัน
มาอาบน้ำสงเพราะถือว่าเป็นสิริมงคลบางคนเอาแก้วหรือขวดมารองเอาน้ำสงไปเพื่อรดบ้านช่อง
ห้องหอ หรือรดศีรษะผู้ที่ไม่ได้มา โดยถือว่าเป็นการขับไล่ภูตผีปีศาจถึงเดือน 6 ขึ้น 15 ค่ำ ญาติโยม
จะมาทำพิธีเอาพระพุทธรูปขึ้นไปไว้ที่เดิม การมารวมกันในวันนี้ทุกคนจะเตรียมภัตตาหารมาถวาย
พระด้วย เมื่อเลี้ยงพระเสร็จแล้วก็ทำพิธีสู่ขวัญพระสงฆ์ สู่ขวัญพระสงฆ์เสร็จแล้วก็เอาน้ำอบ
น้ำหอม สรงพระพุทธรูปและพระสงฆ์ จึงเอาพระพุทธรูปไปไว้ในที่เดิมสรงน้ำพระสงฆ์

2 1.5 2 สรงน้ำพระสงฆ์

พระสงฆ์คือลูกศิษย์ของพระพุทธเจ้า พระสงฆ์เป็นผู้มีคุณูปการแก่
พระพุทธศาสนามากถึงเทศกาลเดือนห้านี้บางแห่ง ก็เอาน้ำอบน้ำหอมมาสรงพระสงฆ์ด้วย ซึ่งจะ
นิมนต์ท่านไปนั่งบนตั่งรองรับน้ำสงที่ไหลผ่านฮางลินมาสู่ตัวท่าน

2 1.5.3 สรงน้ำผู้หลักผู้ใหญ่

ผู้ที่เป็นพ่อแม่ปู่ย่าตายาย ถือว่าเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ ถึงเทศกาลเดือนห้าจึงมี
การนำน้ำอบน้ำหอมไปรดท่าน เพื่อเป็นการแสดงคารวะกตัญญู และความเป็นสิริมงคล เป็นการ
บำรุงขวัญท่านให้อายุมั่นขวัญเย็น

2.1.5 4 สรงน้ำเครื่องค้ำของคุณ

คุณ เขา นอ งา ตะกูด คากา ยันต์ หรือเครื่องราง ของขลัง ป้องกันภูตผี
ปีศาจหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ ถือว่าเป็นเครื่องค้ำของคุณเป็นสิริมงคล เมื่อถึงเทศกาล
เดือนห้า จึงมีการนำสิ่งของเหล่านี้มารดน้ำหอม

2 1.5.5 สาดน้ำ

สรงน้ำของชาวอีสานปัจจุบันเปลี่ยนมาเป็นสาดน้ำ โบราณมีเวลาหนึ่ง
เดือนคือ ตั้งแต่ขึ้น 15 ค่ำเดือน 5 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 ปัจจุบันเหลือเพียง 3 วัน คือวันที่ 13-14-15
เมษายน ชื่อของฮีตก็เปลี่ยนเป็นตรุษสงกรานต์ คนโบราณสรงน้ำพระพุทธรูป สรงน้ำพระสงฆ์
สรงน้ำผู้ใหญ่ สรงน้ำเครื่องค้ำของคุณ จุดประสงค์เพื่อต้องการบุญต้องการกุศล เพื่อแสดงออกซึ่ง

ความเคารพนับถือต่อพระสงฆ์และญาติผู้ใหญ่ เพื่อความสวัสดิ์มีชัย ปราศจากทุกขโรคภัยและอุปสรรคอันตรายต่าง ๆ

2.1.6 ฮีตเดือนหก

เดือนหกปกติเป็นเดือนที่ฝนเริ่มตก ชาวไร่ชาวนาก็จะ เตรียมทำไร่ ทำนา หากฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ชาวบ้านพื้นเมืองอีสานเชื่อว่า เนื่องจากวัสสการเทวดา (เทวดาแห่งฝน) หรือเรียกว่า “พระยาแถน” ไม่บันดาลให้ฝนตกมายังโลกมนุษย์ เพื่อที่จะมีน้ำฝนในการทำนามนุษย์ต้องแต่งเครื่องบูชาคือ “บั้งไฟ” ไปบูชาวัสสการเทวดาหรือพระยาแถน ผู้ชอบการบูชาด้วยไฟ เพื่อท่านจะได้โปรดบันดาลให้ฝนได้ตกลงมายังมนุษย์โลกฮีตเดือนหกจึงเรียกว่า “บุญบั้งไฟ” ซึ่งจะ เป็นข้างขึ้นหรือข้างแรมสุดแล้วแต่สะดวก

เมื่อประมุขตกลงจะทำบุญบั้งไฟกันแล้ว ผู้เป็นช่างจะไปหาไม้ไผ่มาทำบั้ง เอา “ขี้เจียว” หรือขี้เกีย (ดินปะสิว) มาคั่วผสมกับถ่านไม้ ตำให้แหลกเรียกว่า “หมื่อ” เอาหมื่อใส่กระบอกล้อมไม้ไผ่คั่วผสมกับ “มอด” (กำมะถัน) ตำให้แน่นเต็มบั้งแล้วเจาะรู เสริมแล้วเอาไม้ไผ่มาทำหางให้น้ำหนักความยาวสมดุลกับบั้งไฟ จากนั้นก็นำมา “เอ็ด” (ประดับ) ให้สวยงามแขวนไว้ที่เรือนของ “ฉบับ” (ช่าง)

การทำบุญ จะทำในวัน “โฮม” (รวม) บรรดาพระสงฆ์ จากวัดต่าง ๆ ที่บ้านเจ้าภาพนิมนต์ไว้ จะมารวมกันที่ปะรำพิธี ในวัดพวงญาติโยมผู้เฒ่าผู้แก่จะพากันทำบุญเลี้ยงพระเช้าและถวายเพล หากมีการบวชก็จะนำกองบวชไปบวช

ในตอนบ่ายทางวัดจะตีกลองโฮม ให้ประชาชนพากันนำบั้งไฟมารวมกันที่วัด แล้วจัดการให้มีการแห่บั้งไฟ มีฆวนแห่ ฆวนแข็งบั้งไฟ มีการเล่นตลก ทอดแหหาปลา ฯลฯ การแห่บั้งไฟนั้นมีการแข่ง คำแข่งมีเกือบทุกประเภท เช่น สุภาชีวิต คำสอน การทำมาหากิน แข่งตลกหยาบโลน ซึ่งการแข่งในงาน บุญบั้งไฟนี้แม้จะหยาบโลน แต่บรรดาชาวบ้านทั้งหลายต่างก็ไม่ถือสา

2 1 7 ฮีตเดือนเจ็ด บุญข้าฮะ (ข้าระ)

เดือนเจ็ดเป็นเดือนหนึ่งที่คนโบราณได้สร้างฮีตไว้ เพื่อชำระสะสางความสกปรกรุงรังที่เกิดขึ้นความสกปรกทางใจ เกิดขึ้นได้ในหลายกรณีทำให้บรรดาญาติปีศาจปอบ เป้าโพงพราย จะเข้ามาแทรกทำให้เจ็บไข้ได้ป่วย ตอนนี้เป็นเวลาที่จะต้องขับไล่สิ่งเหล่านั้นให้ออกไปจากร่างกายและจิตใจ จึงจัดให้มีการทำบุญเดือนเจ็ด เรียกว่า “บุญข้าฮะ” (ข้าระ)

ผีปุตตา ผีปุตตามีความสำคัญต่อคนอีสานมาก เพราะชาวอีสานเมื่อไปตั้งบ้านตั้งเมือง ณ ที่ใด มักจะเลือกป่าดงไว้ ป่าดงที่เลือกไว้นี้เป็นของส่วนกลางไม่มีใครมีกรรมสิทธิ์ เป็นป่าของชาวบ้าน บรรดาต้นไม้ใบหญ้าและสัตว์ป่าก็เป็นของชาวบ้าน ชาวบ้านจะให้สอยก็ต้องขออนุญาตผู้รักษาคือ ปุตตา

ปูหมายรวมถึงย่า ตาหมายรวมถึงยายด้วย คนทั้ง 4 นี้ เมื่อมีชีวิตอยู่ลูกหลานก็เคารพนับถือ เมื่อตายไปแล้วลูกหลานก็ยังนับถือ จึงปลูกหอปลูกโหงให้อยู่ในบ้านนั้น เพื่อดูแลหมู่บ้าน ให้สงบสุข และลูกหลานมอบหน้าที่ให้รักษาป่า ใครจะมาเอาไม้ในป่าหรือสัตว์ในป่าไปใช้โดยไม่ขออนุญาตไม่ได้ต้องขออนุญาตจากปุตตา หากไม่ขออนุญาตจะทำให้เจ็บไข้ได้ป่วย

ผู้จะติดต่อกับปุตตาได้ก็คือ “เฒ่าจ้ำ” เฒ่าจ้ำคือ ผู้ที่จะสื่อสารกับผีปุตตาชาวบ้านเคารพนับถือก็มอบภาระธุระให้เฒ่าจ้ำ เป็นผู้ติดต่อกับปุตตา ถ้าปุตตามีความประสงค์อะไร ปุตตาจะมาสั่งเฒ่าจ้ำหรือชาวบ้านจะบนบาน (ภาษาถิ่นว่า บะหรือบา) ต้องให้เฒ่าจ้ำเป็นคนบน เมื่อบนบานได้ตามที่ประสงค์แล้วผู้บนบาน จะนำเครื่องคาย (ของบูชาพิธีกรรม) มาแก้บน

เมื่อถึงเทศกาลเดือนเจ็ด ลูกหลานภายในบ้านจะทำพิธีเลี้ยงปุตตา คือปลูกผามหรือปะรำขึ้นบนบริเวณตูป (ศาล) ปุตตา ชาวบ้านทุกคนมีข้าวปลาอาหารอะไรก็จัดมา พร้อมกับเลี้ยงปุตตาเสร็จจากเลี้ยงปุตตาแล้วก็เลี้ยงกันเองตามธรรมเนียม ป่าดงพงไพร ในสมัยโบราณอุดมสมบูรณ์ เพราะอาศัยปุตตาเป็นผู้เฝ้ารักษา

บุญชำระ คือ บุญเบิกบ้าน หรือบุญกลางบ้าน ชาวบ้าน จะรวมตัวกันทำบุญที่ศาลหลักบ้าน ส่วนใหญ่จะอยู่กลางหมู่บ้าน โดยนิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์เย็น ผูกสายสิญจน์รอบหมู่บ้าน และบริเวณปะรำพิธี รุ่งเช้าทำบุญใส่บาตร และนิมนต์พระภิกษุ ทำน้ำมนต์ประพรมไปทั่วทุกหลังคาเรือน

2.1.8 ฮีตเดือนแปด (บุญเข้าพรรษา)

เดือนแปดเป็นเดือนที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนา พระสงฆ์และญาติโยมที่นับถือพระพุทธศาสนา เมื่อถึงเดือนแปด ในวันขึ้น 14 หรือ 15 ค่ำ พระสงฆ์จะเตรียมเข้าพรรษา คือ บัดกวาดเสนาสนะ และชักกุฏิวร เป็นต้น ส่วนญาติโยมก็จัดจตุปัจจัยไทยทาน เครื่องใช้สอยและสิ่งจำเป็นของพระสงฆ์ แล้วนำสิ่งของเหล่านั้นมาถวายพระสงฆ์ สำหรับพิธีกรรมเกี่ยวกับการเข้าพรรษาของพระสงฆ์และญาติโยมนั้น จะมีลักษณะเหมือนกันและคล้ายคลึงกันบ้าง ทั้งภาคกลาง ภาคอีสาน ภาคเหนือ และภาคใต้ ชาวอีสานเรียกประเพณีนี้ว่า ฮีตเดือนแปด คือ

บุญเข้าพรรษา

พิธีกรรมในเทศกาลเข้าพรรษา เป็นเวลาที่พระสงฆ์จะต้องบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ให้บริบูรณ์ ส่วนคฤหัสถ์จะต้องบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุ คือ ทาน ศีล ภาวนา ในตอนเข้าญาติโยมจะนำอาหารบิณฑบาตมาถวายพระภิกษุสงฆ์ ตอนบ่ายนำดอกไม้ ธูป เทียน พรวรรษา ข้าวสาร สบง จีวร ผ้าอาบน้ำฝน มารวมกันที่ศาลาโรงธรรม ส่วนพระสงฆ์จะทำความสะอาดสถานที่สบง จีวร ตอนเย็นญาติโยมจะพากันทำวัตรเช้าเสร็จแล้วอาราธนาศีล ฟังเทศน์

ต่อจากนั้นพระสงฆ์จะพร้อมกันทำวัตรสวดมนต์ จบแล้วทำวัตรพระพุทธรูป เพราะวันเพ็ญเดือนแปดถือว่าเป็นวันพระพุทธรูปเข้าพรรษาด้วยพระสงฆ์จัดเครื่องสักการะมา พร้อมกันแล้วให้เจ้าอาวาสเป็นตัวแทนพระพุทธรูปนั่งหันหน้าลงมาทางพระสงฆ์ พระสงฆ์ทั้งหลาย นั่งคุกเข่า กราบ 3 ครั้ง ยกขันดอกไม้ไปตั้งไว้ข้างหน้าแล้วกล่าวคำทำวัตรพระพุทธรูป จบแล้วเจ้าอาวาสจะให้โอวาทเกี่ยวกับการเข้าพรรษาพระพุทธรูป เป็นเสร็จพิธี

วันรุ่งขึ้นคือวันแรมหนึ่งค่ำ ในตอนบ่ายญาติโยมจะมารวมกันที่ศาลาโรงธรรม จัดดอกไม้ ธูปเทียน ข้าวสาร ผ้าจีวร ถวายแด่พระสงฆ์ พระสงฆ์รับแล้วท่านจะอนุโมทนา แล้วทำพิธีเข้าพรรษา ด้วยคำอธิษฐานเข้าพรรษา เรียกว่า ปวารณา เข้าพรรษา จบแล้วเจ้าอาวาสให้โอวาทตักเตือนพระภิกษุสามเณร ให้ตั้งใจศึกษาเล่าเรียน ประพฤติดีปฏิบัติชอบ เสร็จแล้วพระสงฆ์ นำผ้าจำนำพรรษามาแจกแบ่งกันเป็นเสร็จพิธีเข้าพรรษา

2.1.9 ฮีตเดือนเก้า (บุญข้าวประดับดิน)

เดือนเก้าเป็นเดือนทำบุญอุทิศถึงผู้ตาย โบราณจึงมีการทำบุญเพื่อญาติพี่น้องที่ตายไปปีหนึ่งกำหนดให้มีหนึ่งวัน โดยกำหนดเอาวันแรม 14 ค่ำ เดือน 9 เป็นวันทำพิธี เรียก ฮีตเดือน 9 คือ “บุญข้าวประดับดิน” นั่นเอง

พิธีทำ การทำบุญข้าวประดับดินของชาวบ้าน เมื่อถึง วันแรม 13 ค่ำ เดือน 9 ชาวบ้านจะจัดหาอาหารคาวหวาน แบ่งออกเป็น 4 ส่วน ส่วนหนึ่งสำหรับตนเอง ส่วนหนึ่งแจกญาติพี่น้อง ส่วนหนึ่งทำบุญอุทิศส่วนกุศลแก่ผู้ตาย ส่วนหนึ่งถวายทานแก่พระภิกษุสามเณร

สำหรับส่วนที่ทำบุญอุทิศแก่ผู้ตาย จะห่อเป็นห่อ ๆ มีห่อคาวหนึ่งห่อ ห่อหวานหนึ่งห่อ ห่อหมากพลูบุหรืหนึ่งห่อ ทั้งสามห่อนี้มัดติดกันเป็นห่อใหญ่ แล้วนำห่อใหญ่ไปแขวนไว้ตามต้นไม้ หรือวางไว้ตามพื้นดินการเอาไปวางไว้บนดินนี้ จึงมีชื่อเรียกว่า ข้าวประดับดิน

ส่วนที่เอาไปถวายพระภิกษุสามเณรนั้นส่วนหนึ่งใส่บาตร อีกส่วนหนึ่งถวายเป็นภัตตาหาร จะถวายตอนจันทน์เช้าหรือเพลก็ได้ เมื่อพระสงฆ์ฉันภัตตาหารเสร็จแล้วจะ

อนุโมทนา ญาติโยมก็กรวดน้ำ แผ่ส่วนบุญกุศลไปให้ญาติพี่น้องที่ตายไป การทำดังที่กล่าวมา ถือว่าเป็นการทำบุญส่งไปให้ผู้ตาย

2.1.10 ฮีตเดือนสิบ (บุญข้าวสาก)

เดือนสิบเป็นเดือนหนึ่งที่ทำบุญอุทิศส่วนบุญแก่ญาติ ที่ล่วงลับไปแล้ว การทำบุญใน เดือนสิบ เรียก ฮีตเดือนสิบ หรือ “บุญข้าวสาก” (สลากภัต) การทำบุญข้าวสากก็ทำ เหมือนกับบุญข้าวประดับดินต่างกันแต่เพียงชื่อและวิธีทำจุดประสงค์ก็เพื่ออุทิศส่วนบุญไปให้ญาติ พี่น้องที่ตายไป เป็นการทำให้ญาติพี่น้องที่ตายไปเป็นครั้งที่สอง

อาศัยเหตุนี้ชาวบ้านจึงนิยมทำทาน โดยถวายเป็นสลากแล้วอุทิศส่วนบุญแก่ ญาติพี่น้องที่ตายไปแล้ว คือเมื่อถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10 ญาติโยมจะจัดภัตตาหารคาวหวานมา รวมกันที่วัด ภัตตาหารแต่ละสำรับจะเขียนชื่อเจ้าของลง แล้วให้พระภิกษุสามเณรจับสลาก ใครถูก พระภิกษุสามเณรรูปใดก็เอาลำรับไปถวายพระภิกษุสามเณรรูปนั้น เมื่อท่านฉันเสร็จแล้วก็ อนุโมทนา ญาติโยมก็หยาดน้ำ (กรวดน้ำ) อุทิศส่วนบุญกุศลไปให้ญาติพี่น้องของตนที่ล่วงลับไปแล้ว

2.1.11 ฮีตเดือนสิบเอ็ด (บุญออกพรรษา)

เดือนสิบเอ็ดเป็นเดือนที่มีความสำคัญแก่พุทธบริษัท โดยเฉพาะพระภิกษุ สามเณร เดือนสิบเอ็ดเป็นเดือนสุดท้าย แห่งการจำพรรษาของพระภิกษุสามเณร

ระยะเวลาเข้าพรรษามีกำหนดตามเดือน คือ ตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 8 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ในระยะจำพรรษา สามเดือนนี้ พระภิกษุสามเณรจะต้องบำเพ็ญศาสนกิจ คือ ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยและเจริญสมณวิปัสสนากรรมฐาน

เมื่อออกพรรษาแล้ว จะมีกรณียกิจที่พระภิกษุสามเณรจะต้องทำโดยพร้อม เปรียงกัน กรณียกิจนั้นคือปวารณา คือ การเปิดโอกาสให้ว่ากล่าวตักเตือนกันได้ ในเวลา เข้าพรรษาเป็นเวลาที่อยู่ใกล้ชิดกัน ถ้าใครมีความขาดตกบกพร่องอะไรก็ว่ากล่าวตักเตือนกัน

ส่วนคุณุหัตถ์ หากนำปวารณาไปใช้เหมือนพระภิกษุสามเณรก็จะเป็นคุณเป็น ประโยชน์แก่ตนเป็นอย่างมาก นอกจากปวารณาแล้วมีกิจที่คฤหัสถ์จะพึงกระทำหลายอย่างคือ

บุญวันออกพรรษามีกิจประเพณีซ้อนกันอยู่ บางวัดก็จัดทำทั้ง 3 กิจ ประเพณี บางวัดก็จัดทำรวมกันไป ดังนี้

2.1.11.1 บุญได้ประทับ

ในวันออกพรรษา พระสงฆ์จะจัดทำเรือไฟขึ้นภายในวัด ตรงหน้าโบสถ์ การ ทำเรือไฟใช้เสาไม้และต้นกล้วย พันไปด้วยกาบกล้วย มีหัวมีหางคล้ายเรือไฟ ตอนกลางคืนญาติโยม

จะนำโคมไฟ และดอกไม้ธูปเทียนไปบูชา การบูชาถือว่าบูชาคุณพระพุทธเจ้าจะได้บุญกุศลมาก ลูกศิษย์ของพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งคือพระอนุรุทธะ ท่านได้เอาธูปเทียนบูชาพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ เมื่อมาบวชในศาสนาพระพุทธเจ้านามว่าโคดม ท่านได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้มี ตาทิพย์ มองเห็นเหตุการณ์ในอดีตและอนาคตอย่างแจ่มแจ้ง เพราะอานิสงส์ที่ท่านได้จุดธูปเทียน บูชาคุณของพระพุทธเจ้า

บุญได้ประทีปนี้จะทำกัน 3 วัน คือ ขึ้น 14, 15 ค่ำ และแรม 1 ค่ำ เดือน 11 วัน 14 ค่ำ เรียกว่าวันได้น้ำมันน้อย วัน 15 ค่ำ เรียกว่าวันได้น้ำมันใหญ่ วันแรม 1 ค่ำ เรียกว่าวัน ได้น้ำมันล้างทางประทีป วันแรม 1 ค่ำนี้ หากวัดอยู่ใกล้แม่น้ำลำคลองจะนำเรือไฟไปลอยน้ำด้วย เรียกว่า “ไหลเรือไฟ”

2.1.11.2 บุญผาสรรทเผิง

ผิงที่ต้มให้เปื่อยแล้วทำเป็นดอกเรียก ดอกผิง การเอาไม้ไผ่มาจักดอกแล้ว สานเป็นห่อเหมือนห่อหรือโองและประดับด้วยดอกผิง ซึ่งผิงนี้มีประวัติเล่าไว้ในธรรมบทว่า พระภิกษุชาวเมืองโกสัมพีนครพากัน พระพุทธเจ้าตักเตือนไม่ให้ฟัง พระองค์จึงเสด็จไปจำพรรษาที่ป่า รักขิตวัน ได้ลิงและช้างเป็นอุปัฏฐาก ช้างตักน้ำและต้มน้ำถวาย ลิงหาผลไม้และรวงผิงมาถวาย ต่อมาญาติโยมเห็นคุณค่าของผิงจึงนำผิงมาหล่อเป็นเทียนจุดบูชาคุณพระพุทธเจ้าถือได้ว่าเป็น บุญกุศล จึงนำผิงมาหล่อเป็นเทียนถวายจนกระทั่งทุกวันนี้

ผาสรรทเผิงนี้ชาวบ้านจะตกแต่งเป็นเรือนผาสรรท แล้วนำไปแห่แห่นพ้อน รำรอบหมู่บ้านตั้งแต่บ่ายชาวบ้านจะนำปัจจัยไทยทานร่วมบุญกุศลด้วย ครั้นเย็นก็กลับมายังศาลา โองธรรมถวายพระภิกษุพร้อมกับเครื่องไทยทาน สมัยอดีตชาวอีสานจะทำบุญทอดผาสรรทเผิง แห่นการทอดกฐิน

2.1.11.3 ไหลเรือไฟ

เรือที่ทำด้วยท่อนกล้วยหรือไม้ไผ่ ต่อเป็นลำเรือยาว ประมาณ 5-6 วา ข้าง ในมีขนม ข้าวต้ม ฝ้ายใจไหมหลอด ดอกไม้ ธูป เทียน บ้านที่ใกล้แม่น้ำจะพากันทำเรือแล้วปล่อย ไปตามลำน้ำ จุดประสงค์ของการทำก็เพื่อบูชารอยพระพุทธเจ้า เรื่องนี้มีกล่าวไว้ในอรรถกถา ปุณณิณวาทีสูตรว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปฝั่งแม่น้ำนัมมทา ซึ่งเป็นที่อยู่ของพระยานาค เมื่อแสดง ธรรมให้พระยานาคฟังแล้วตอนจะกลับพระยานาคขอรอยพระพุทธบาทของพระองค์ไว้ การปล่อย เรือไฟก็เป็นการทำเพื่อบูชารอยพระพุทธเจ้าซึ่งประดิษฐานอยู่ในเมืองนาคนั้น บุญไหลเรือไฟจะทำ ร่วมกับบุญได้ประทีปและวันที่สามจะนำเรือไปลอยน้ำ เรียกว่า “ไหลเรือไฟ”

การนำเรือมาแข่งกันเรียก ส่องเฮือ เทศกาลออกพรรษามีน้ำหลายหลาก เพื่อเป็นการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านชาวเมืองได้มาสนุกสนานพร้อมกัน การจะแข่งกันในวันไหนก็แล้วแต่ความสะดวก ไม่มีกำหนดวันที่แน่นอน แต่ก็ทำหลังออกพรรษาแล้ว

2 1.12 ฮีตเดือนสิบสอง (บุญกฐิน)

ในฮีตสิบสอง การทำบุญกฐินถวายแก่พระสงฆ์เป็นฮีตสุดท้าย เมื่อพระสงฆ์อยู่จำพรรษาครบสามเดือนแล้วญาติโยม ผู้มีศรัทธาจะนำผ้ากฐินไปถวายถ้าพระสงฆ์ไม่ครบ 5 รูปจะถวายผ้ากฐินไม่ได้หากพระสงฆ์ครบ 5 รูป แต่มีผู้ถวายก่อนจะถวายทีหลังไม่ได้ เพราะวัดหนึ่ง ๆ ปีหนึ่ง ๆ พระพุทธเจ้าให้ถวายกฐินได้ครั้งเดียว ผู้ถวายจะเป็นคนเป็นเทวดาหรือใครก็ได้

ผู้มีศรัทธาปรารถนาจะถวายกฐินแก่วัดใด ต้องไปปักสลากจองไว้ก่อนบอกชื่อเสียงเรียงนามวันและเวลาไว้ด้วย ถ้าไม่ทำเช่นนั้นหากเกิดเป็นกฐินปลอมขึ้นมาพระสงฆ์จะไม่ได้รับกฐิน เมื่อไม่ได้รับกฐินก็ไม่ได้ทานิสงส์กฐิน การทำบุญกฐินพระพุทธเจ้าตรัสว่า ได้บุญได้กุศลมาก ผู้รับก็ได้ทานิสงส์ ผู้ถวายก็ได้ทานิสงส์

ทานิสงส์ผู้รับ

พระสงฆ์ที่ได้รับกฐินแล้วจะได้ทานิสงส์ 5 อย่างคือ 1. เทียวไปตามบ้านน้อยเมืองใหญ่ โดยไม่ได้บอกลาเจ้าอาวาสหรือภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ก็ไปได้ไม่ต้องอาบัติ 2. อยู่ปราศจากไตรจีวรก็ได้ 3. จันอาหารเป็นวงล้อมตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไปก็ได้ 4. เก็บจีวรที่เขาถวายได้ตามปรารถนา 5. สลากที่เกิดขึ้นในวัดจะได้เฉพาะพระสงฆ์ที่จำพรรษาในวัด พระสงฆ์ที่ได้รับกฐินจะได้ทานิสงส์ 5 นี้ยื่นออกไปถึงเพ็ญเดือน 4

ทานิสงส์ผู้ให้

ผู้ถวายกฐินจะได้ทานิสงส์ 5 คือ 1. เป็นที่รักใคร่ของคนทั่วไป 2. มีชื่อเสียงดังไปทั่วสารทิศ 3. เป็นผู้แก้แค้นล้าอาชญา 4. เวลาใกล้จะตายจะมีสติมั่นคง 5. ตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ในทานิสงส์ทั้ง 5 นี้ข้อ 5 มีความสำคัญมาก คนเราเมื่อตายแล้วไม่ทราบว่าจะไปเกิดเป็นอะไรเกิด ณ ที่ใด มีความเป็นอยู่อย่างไร แต่ผู้ถวายกฐินนี้พระพุทธเจ้าตรัสบอกไว้ว่า ตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ดังนั้นพุทธบริษัทจึงนิยมทำบุญกฐินกันมาก วัดในประเทศไทยมีหลายแสนวัด แต่ก็ได้ทราบว่ามีคนจองทำกฐินกันทุกวัด

บุญอุรัง

ญาติโยมผู้มีศรัทธาปรารถนาจะทำกฐิน แต่ไม่มีวัดว่างเพราะมีคนจองหมดแล้ว หากรอต่อไปไม่ได้จะทำเป็นบุญอุรัง ก็ได้ปัจจัยไทยทานก็มีเหมือนกับกฐิน คือมีบริวาร

8 เป็นต้น จะต่างกันไปเพียงแต่ชื่อ และอันสงส์ที่จะได้รับเท่านั้น การทำอัฐะมักจะทำในเทศกาลเดือนสิบสองนี้

บุญผ้าป่า

ผ้าไตรจีวร หรือผ้าอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งผู้มีศรัทธานำไปแขวนไว้ในป่า ในป่าช้าหรือที่หนึ่งใด เมื่อพระสงฆ์ไปพบเข้าก็ชักบังสุกุลเอามาใช้ เทศกาลนี้นิยมทำหลังบุญกฐิน แต่ทุกวันนี้บุญผ้าป่าสามารถทอดได้ตลอดปี

2.2 คองสิบสี่

คองหรือคองสิบสี่ คำว่าคอง ได้แก่ แบบ ระเบียบ หรือกฎ มี 2 แบบ คือ

2.2 1 แบบที่เจ้าบ้านเจ้าเมืองทำต่อชาวบ้าน ชาวเมือง มี 14 อย่าง คือ

2 2.1.1 แต่งตั้งผู้ซื้อสัตย์สุจริตเคารพยำเกรง ขยันหมั่นเพียร ให้เป็นอุปราช

ราชมนตรี

2.2.1.2 หมั่นประชุมอุปราช ราชมนตรี ช่วยกันบริหาร บ้านเมืองให้

เจริญรุ่งเรือง

2 2.2.3 ตั้งอยู่ในทศพิทธาธรรม 10 ประการ คือ 1. ทาน บริจาคทานแก่

สมณพราหมณาจารย์ ยาจก คนอนาถา 2. ศีล ดำรงมั่นในปญจศีล อุโบสถศีล เป็นเนืองนิจ

3. บริจาคสละทรัพย์สร้างวัดวาอาราม ขุดน้ำบ่อก่อศาลา เป็นต้น 4. อาชวะมีใจเที่ยงตรงดำรงมั่นในศีลธรรม 5. มัททวะ อ่อนโยนไม่แข็งกระด้าง 6. ตบะ ขำระความชั่วออกจากจิตใจ 7. อุตโกธะไม่ดุร้าย 8. อหิงสา ไม่เบียดเบียน 9. ขันติ อดทนต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ 10. อวิโรธนะ ไม่ยินดียินร้ายในสิ่งที่ยินดียินร้าย

2 2.2.4 ถึงวันขึ้นปีใหม่ นิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ ถือน้ำ

พระพิพัฒน์สัตยาต่อเจ้ามหาชีวิต

2 2.2.5 ถึงวันขึ้นปีใหม่ ให้เสนาอำมาตย์นำเครื่องบรรณาการนำน้ำอบ

น้ำหอม มาบูรณาภิเษกฮตสรงเจ้าชีวิตของตน

2 2.2.6 ถึงเดือนหก นิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ ถือน้ำพระพิพัฒน์

สัตยาต่อเจ้ามหาชีวิต

2.2.2.7 ถึงเดือนเจ็ด ให้เลี้ยงมเหสีหลักเมือง บูชาเทวดา ทั้ง 4 คือ ท้าว

จตุโลกบาล อันได้แก่ ท้าวพรหิรัฐ ท้าววิรุฬหก ท้าววิรุฬปักข์ ท้าวภูเวร

2.2.2.8 ถึงเดือนแปด นิมนต์พระสงฆ์มาชำระบาปึก หว่านแฮ หว่านทราย
ตอกหลักบ้านหลักเมือง

2.2.2.9 ถึงเดือนเก้า ป่าวเดินประชาชนทำบุญข้าวประดับดิน อุทิศส่วนกุศล
แต่ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว

2.2.2.10 ถึงเดือนสิบ ป่าวเดินประชาชนให้ทำบุญข้าวสาก อุทิศส่วนกุศลแก่
ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว

2.2.2.11 ถึงเดือนสิบเอ็ด ให้ประชาชนไปทำบุญออกพรรษา ไปนมัสการและ
มูรธาภิเษกธาตุหลวง

2.2.2.12 ถึงเดือนสิบเอ็ด ให้ประชาชนไปทำบุญทอดกฐิน ตามวัดวาอารามต่าง ๆ

2.2.2.13 ถึงเดือนสิบสอง ให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมารวมกันที่หน้าพระลานหลวง
แห่เจ้าชีวิตไปทรงน้ำในแม่น้ำ เพียวัดจัดให้วัดที่อยู่ใกล้แม่น้ำมีเรือสงฆ์วัดละหนึ่งลำ ขึ้นสิบสามคำ
เป็นวัน สว่างเฮือ

2.2.2.14 ให้มีสมบัติคุณเมือง หรือค่าควรเมือง ครบ 14 อย่าง คือ

1. หูเมือง มีทูตานุทูตผู้ฉลาดมีปัญญาดี
2. ตาเมือง มีนักปราชญ์สอนอรรถรสธรรม
3. แก่นเมือง มีพระสงฆ์ผู้แตกฉานในพระธรรมวินัย
4. ประตุมือง มีอาวุธยุทธโศปกรณ์ป้องกันอริราชศัตรู
5. ฮากเมือง มีหุราทราบเหตุร้ายและดี
6. เหน้เจ้าเมือง มีเสนาอำมาตย์ผู้เที่ยงธรรม
7. ชื่อเมือง มีโยธาทหารผู้กล้าวกกล้า
8. ผาเมือง มีตาวอนตาแสงผู้ซื่อสัตย์
9. ขาง (แป) เมือง มีเจ้านายตั้งอยู่ในศีลธรรม
10. เขตเมือง มีผู้ฉลาดรู้พื้นที่ที่ตั้งเมือง
11. สติเมือง มีคหบดีเศรษฐีและทวยคำ
12. ใจเมืองมีแพทย์ผู้ฉลาดเชี่ยวชาญ
13. ค่าเมือง มีภูมิภาคดี มีราคาต่างวด
14. เมฆเมือง มีเทวดาอารักษ์หลักเมือง

2.2.2 คองสิบสี่ (สำหรับอาณาประชาราษฎร์) คองสิบสี่แบบนี้ เป็นคองที่ชาวบ้านชาวเมืองจะทำต่อชาวบ้านชาวเมืองด้วยกัน มี 14 ประการ คือ

2.2.2.1 เมื่อได้ข้าวใหม่ หรือผลหมากรากไม้ใหม่ ให้บริจาคทานแต่ท่านผู้มีศีล แล้วตนเองจึงบริโภค และให้แจกแบ่งแก่ญาติพี่น้องด้วย

2.2.2.2 อย่าโลมส่ายตาซิงตายอย อย่าจ่ายเงินแดง อย่าแปลงเงินกว้าง และอย่ากล่าวคำหยาบซ้ากล้าแข็งต่อกัน

2.2.2.3 ให้เฝ้าบ้านหรือกำแพงเฮือนของตน แล้วปลูกหนุชชาเทวดาไว้ในสี่แฉกบ้านหรือแจเฮือน

2.2.2.4 ให้ล้างดินก่อนขึ้นเฮือน

2.2.2.5 เมื่อถึงวันศีล 7-8 คำ ให้ลมมาก่อนแล้ว สมมาแม่คี่ไฟ สมมาแม่บันได สมมาแม่คี่ไฟ เฮือนที่ตนอยู่อาศัย

2.2.2.6 ให้ล้างดินก่อนจักนอนในเวลากลางคืน

2.2.2.7 ถึงวันศีล เมียให้เอาดอกไม้รูปเทียนสมมาผัว และให้เอาดอกไม้รูปเทียนไปถวายพระสงฆ์เจ้า

2.2.2.8 ถึงวันศีลดับ ศีลเพ่งให้นมดพระสงฆ์มาสวด มนต์เฮือน แล้วทำบุญใส่บาตร

2.2.2.9 เมื่อภิกษุมาบิณฑบาต อย่าให้เพิ่นคอย เวลาใส่ บาตรอย่าชุนบาตร อย่าชุนภิกษุลามเถร ยามใส่บาตรอย่าใส่เกิบ อย่ากั๊กส้ม อย่าเอาผ้าปกหัว อย่าอุ้มลูกจูงหลาน อย่าถือคัตรา อาวุธต่าง ๆ

2.2.2.10 เมื่อภิกษุเข้าปริวาสกรรมให้มีขันข้าวตอกดอกไม้รูปเทียน และเครื่องอัฐบริขารไปถวายท่าน

2.2.2.11 เมื่อเห็นพระภิกษุสงฆ์ผ่านมา ให้นั่งลงยกมือไหว้ แล้วจึงค่อยเจรจา

2.2.2.12 อย่าเหยียบเงาเจ้าภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์

2.2.2.13 อย่าเอาอาหารเงื่อนทานให้แก่พระสงฆ์เจ้า และอย่าเอาอาหารเงื่อนให้ผัวตนกิน

2.2.2.14 อย่าเสพงามคุณในวันศีล วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา วันมหาสงกรานต์ และวันเกิดของตน (ปรีชา พิณทอง, 2542)

ฮัตสึบง คองสึบสึ นอกจากจะเป็นกิจกรรมประเพณี หรือจารีตที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตแล้ว ยังเป็นเครื่องมือควบคุมสังคม โดยพิธีกรรมต่าง ๆ ทั้งสิบสองเดือนจะมีการกำหนดให้ทำบุญ ทำทานทุก ๆ เดือน ซึ่งผลของการทำบุญ คือประชาชนได้เข้าวัดเพื่อฟังธรรม และจะได้นำหลักธรรมที่ได้ฟังมาปฏิบัติ และการทำพิธีกรรมต่าง ๆ ยังมีส่วนส่งเสริมให้ประชาชนเกิดความสามัคคีในการรวมตัวกันเพื่อปฏิบัติพิธีกรรม ซึ่งเป็นการลดความแตกแยกระหว่างกลุ่มคนได้อีกด้วย

กล่าวโดยสรุป ชุมชนในเขตอีสานตอนกลางเป็นชุมชนที่มีประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนาน กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีจำนวนมากที่สุดคือกลุ่มไทย-ลาว การตั้งถิ่นฐานของชนกลุ่มนี้มาจากเหตุผลทั้งทางการเมืองการปกครอง ความขัดแย้งในอำนาจเมืองเดิม และความต้องการที่จะขยายอำนาจการปกครองไปยังที่ใหม่ กลุ่มที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตอีสานตอนกลาง ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ประกอบไปด้วย กลุ่มเจ้าหัวครูสีดาวัดโพนเสม็ด และกลุ่มเจ้าผาขาวโสมพะมิตร โดยกลุ่มที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานและเป็นบรรพบุรุษในลุ่มน้ำชีตอนกลาง คือกลุ่มที่เข้ามาตั้งเมืองร้อยเอ็ด มหาสารคาม และขอนแก่น เป็นกลุ่มที่แยกมาจากกลุ่มนครจำปาศักดิ์โดยมีเจ้าหัวครูสีดาวัดโพนเสม็ด ส่วนเมืองกาฬสินธุ์เป็นกลุ่มที่อพยพเข้ามาครั้งหลังโดยมีหัวหน้าคือเจ้าผาขาวโสมพะมิตร โดยทั้งหมดเป็นกลุ่มที่มีวัฒนธรรมแบบล้านช้าง

ผลจากการที่มีผู้นำกลุ่ม หรือบรรพบุรุษที่อพยพย้ายถิ่นฐานมาจากล้านช้าง ทำให้รูปแบบวิถีชีวิต รวมไปถึงลักษณะสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนไทย-ลาว ในเขตอีสานตอนกลาง ยังคงยึดถือปฏิบัติตามแบบของบรรพบุรุษ คือการนับถือพระพุทธศาสนาแบบชาวนาน ความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษ ภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต ได้แก่ ฮัตสึบง คองสึบสึ แม้ภายหลังจะอยู่ภายใต้การปกครองจากไทย ได้รับอิทธิพลในด้านต่าง ๆ ที่มาจากส่วนกลาง ชนกลุ่มนี้ก็ได้รับและปรับให้เข้ากับวิถีวัฒนธรรมเดิมของตน

อิทธิพลที่ชุมชนกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาวในเขตอีสานตอนกลาง ได้รับจากกรุงเทพฯ ไม่ว่าจะเป็นด้านการเมืองการปกครอง สังคม เศรษฐกิจ ภาษา รวมไปถึงรูปแบบศิลปกรรมก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ได้รับอิทธิพลเข้ามาด้วย ทั้งรูปแบบของสถาปัตยกรรม วัด บ้าน อาคารสถานที่ต่าง ๆ ตลอดจนรูปแบบของจิตรกรรมฝาผนังยังส่งผลต่อรูปแบบการสร้างรูปปั้นในเขตอีสานตอนกลาง ด้วย ถึงแม้จะได้รับรูปแบบจากกรุงเทพฯ มาบ้าง แต่รูปแบบรูปปั้นที่ปรากฏในเขตอีสานตอนกลาง เป็นรูปแบบที่มีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นที่น่าสนใจ โดยจะแสดงรายละเอียดไว้ในบทต่อไป